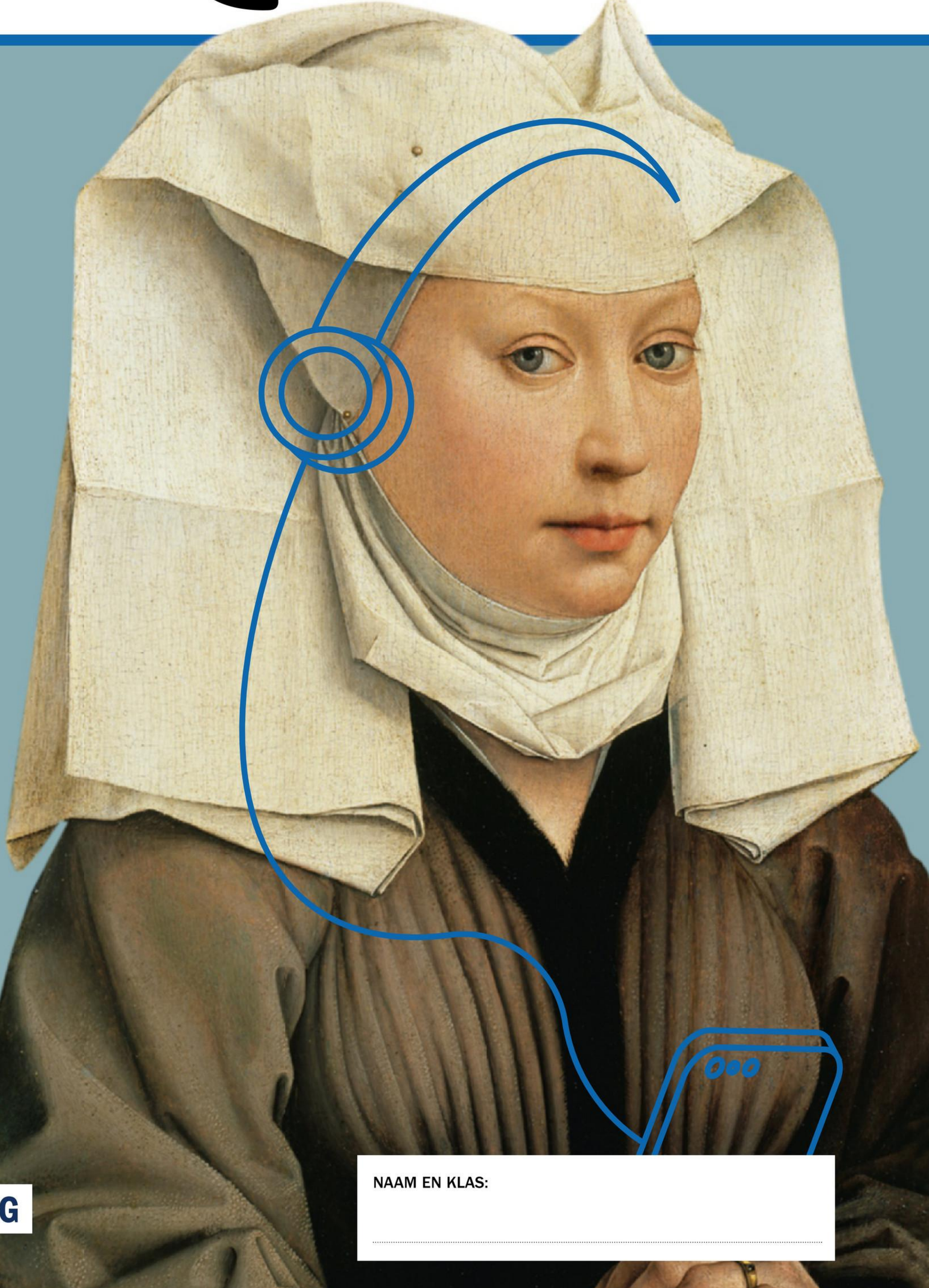
MAX

1 A

MEMO

VMBO-BK

Geschiedenis

NAAM EN KLAS:

.....

MALMBERG

1 VMBO-BK deel A

Geschiedenis

Auteurs
Pia Fruytier
Greetje Ligthart
Barbara Peters

Eindredactie
Wieke Schrover

Met medewerking van
Jochem Bootsma
Arne van Wielink

MAX Release 5.1

www.memo-malmberg.nl
Malmberg, 's-Hertogenbosch

Aan de slag met *Memo*

Waarom geschiedenis?

In dit eerste deel van *Memo* ga je heel ver terug in de tijd. Je begint in de oertijd en je komt dan elk hoofdstuk iets dichter bij onze tijd. In de tweede klas kom je dan aan in de 21e eeuw, de tijd na 2000.
Je maakt kennis met de mensen van vroeger. Hoe leefden ze en hoe dachten ze? Leken ze op ons of niet? Je blijft ook niet altijd dicht bij huis, soms neem je een kijkje in een ander land. Er valt veel te zien en te lezen in *Memo*, maar je gaat vooral ook veel zelf ontdekken en uitzoeken. Soms alleen en soms in groepjes.

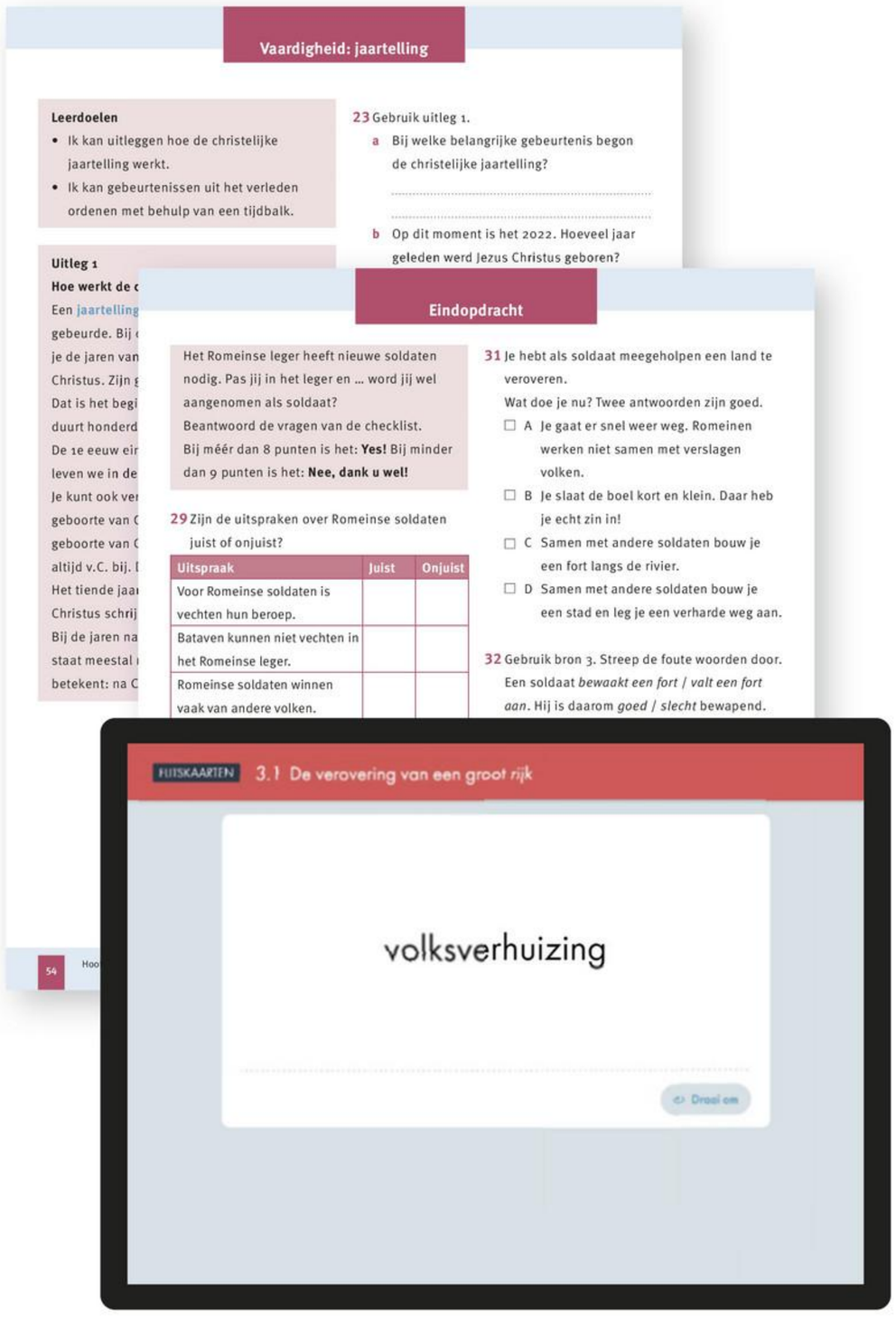

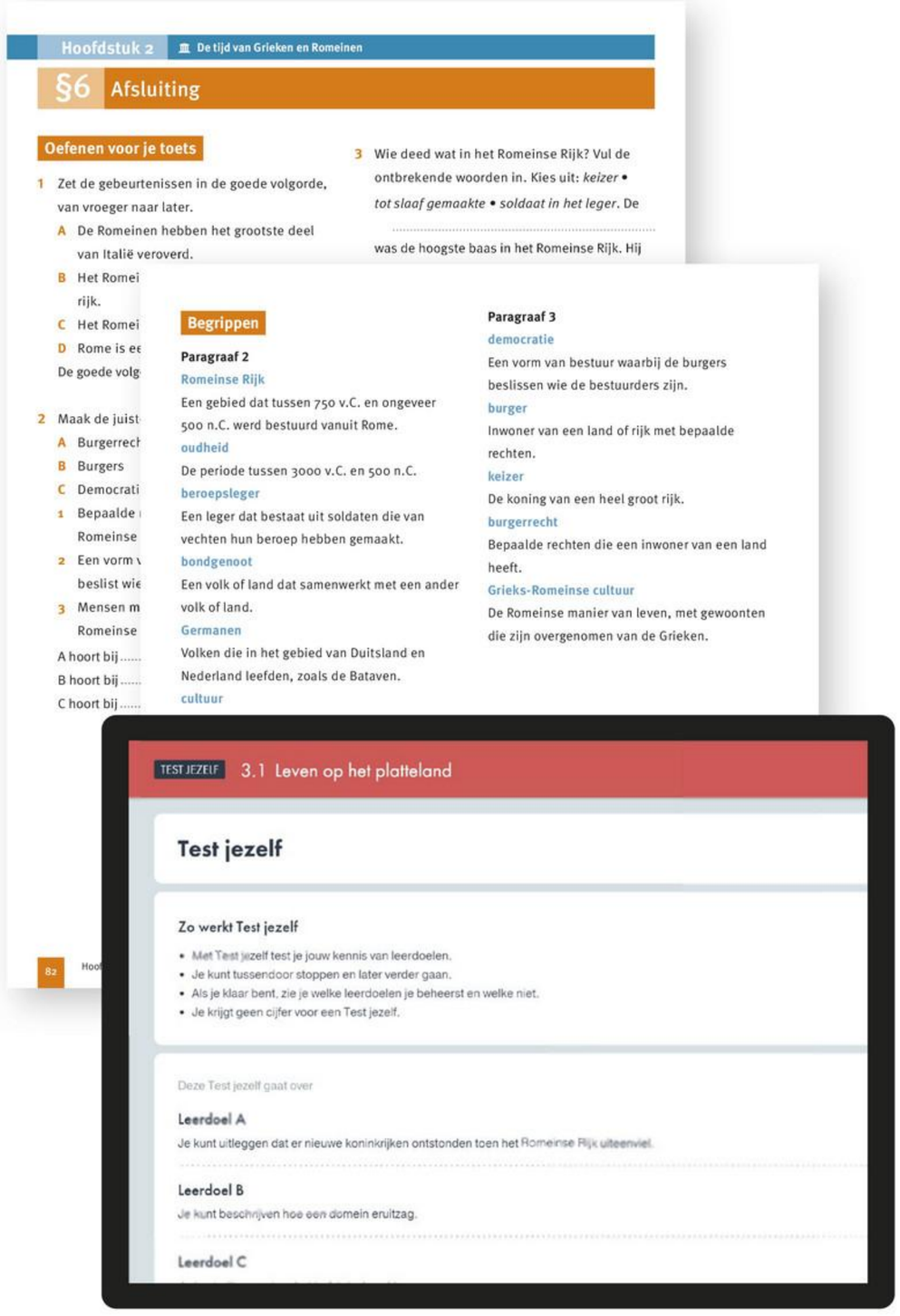
Werk in je boek én online!

Elk hoofdstuk begint met een Oriëntatie. Daarin maak je kennis met wat er in het hoofdstuk gebeurt. Dan komen er drie basisparagrafen. Elke basisparagraaf begint met een intro. In de intro staan een grote afbeelding en een kort verhaaltje. Aan de hand van opdrachten ga je de afbeelding goed bekijken.
Met behulp van drie korte teksten wordt de lesstof uitgelegd. Bij die tekst hoort altijd een leerdoel. Die leerdoelen helpen je met het overzicht van de stof. Met behulp van opdrachten ga je elk blokje tekst leren.
Elke basisparagraaf sluit af met een speciale opdracht en een eindopdracht. Die speciale opdrachten gaan over hoe je kunt nadenken over geschiedenis, over het verschil tussen toen en nu en over iets extra's.

Voordelen van online

- Je ziet snel wat je goed of fout doet.
- Je krijgt direct feedback op je antwoorden.
- Je bekijkt filmpjes en animaties die bij de theorie aansluiten.
- Je leert de begrippen en overhoort jezelf met de flitskaarten.
- Je meet of je de stof beheerst met de test jezelf of oefentoets.
- Je kunt op een hoger of lager niveau en leerjaar werken.
- Je docent volgt hoe het met je gaat.

Voordelen van het boek

- Je hebt snel overzicht in wat je gaat leren.
- Je ziet welke begrippen belangrijk zijn.
- Je markeert in de tekst en maakt aantekeningen.
- Je tekent en kleurt zodat je leerstof goed onthoudt.
- Je ziet welke digitale onderdelen je kunt gebruiken voor het beste resultaat.

Goede voorbereiding op de toets!

Aan het einde van het hoofdstuk kun je alle paragrafen nog een keer samenvatten. Een hoofdstuk eindigt met een afsluiting. Daar staan opdrachten om te oefenen voor het proefwerk. In de digitale leeromgeving kun je de begrippen leren met behulp van de flitskaarten én is er een oefentoets. De afsluiting bevat ook een handig overzicht van de stof waarin alles wat je moet kennen en kunnen bij elkaar staat.

Betekenis symbolen

deze opdrachten vind je in de online leeromgeving

deze opdracht helpt je de teksten goed te lezen

Inhoud

deel A

- Inleiding 6

1 Het leven van de eerste mensen — De tijd van jagers en boeren

1 Oriëntatie 8
2 Jagers en verzamelaars 10 BASIS
3 Het ontstaan van boerendorpen 20 BASIS
4 Egypte, leven langs de Nijl 30 BASIS
5 Samenvatten 40
6 Afsluiting 42

2 De Romeinen — De tijd van Grieken en Romeinen

1 Oriëntatie 46
2 Het Romeinse Rijk 48 BASIS
3 Leven in het Romeinse Rijk 60 BASIS
4 Een nieuwe godsdienst 70 BASIS
5 Samenvatten 80
6 Afsluiting 82

3 Heren, horigen en heiligen — De tijd van monniken en ridders

1 Oriëntatie 86
2 Heren en horigen 88 BASIS
3 Geloven of niet geloven? 100 BASIS
4 Van Mohammed tot moskee 110 BASIS
5 Samenvatten 120
6 Afsluiting 122

- Register 126
- Colofon 128

deel B

4 Kooplieden, kerken en staten — De tijd van steden en staten

1	Oriëntatie	6	
2	Steden en burgers	8	BASIS
3	Leven in de stad	18	BASIS
4	De eerste staten	28	BASIS
5	Samenvatten	38	
6	Afsluiting	40	

5 Een nieuwe wereld — De tijd van ontdekkers en hervormers

1	Oriëntatie	44	
2	Ontdekkingsreizen	46	BASIS
3	Een nieuw geloof	56	BASIS
4	Opstand in de Nederlanden	66	BASIS
5	Samenvatten	76	
6	Afsluiting	78	

6 Een gouden tijd — De tijd van regenten en vorsten

1	Oriëntatie	82	
2	Rond de wereld	84	BASIS
3	De Gouden Eeuw	96	BASIS
4	Een absoluut vorst	108	BASIS
5	Samenvatten	118	
6	Afsluiting	120	

•	Register	124
•	Colofon	126

Een spannend vak

Iedere paragraaf begint met een mooie plaat waarop van alles te zien is. Daar horen een paar vragen bij. In dit geval ga je alvast wat nadenken over het vak geschiedenis.

Bron 1 In de Belgische plaats Waterloo wordt een beroemde veldslag nagespeeld.

Intro

De oom van Jan is bezig om knopen aan zijn uniform te naaien. In Waterloo zijn ze er vorig jaar allemaal afgegaan. Met het vinden van de knopen heeft Jan geholpen. Het moesten goudkleurige knopen zijn, met het hoofd van de koning erop. Dit hadden ze gezien in een museum waar ze samen geweest waren. Hier hadden ze alle uniformen bekeken en de knopen nagetekend. Alleen als alles precies is zoals vroeger, dan mogen Jan en zijn oom meespelen in Waterloo.
De vraag is: waarom krijg je geschiedenis op school?

1 Kijk eens goed naar bron 1. Beschrijf drie voorwerpen op de foto en probeer te bedenken of het voorwerpen van vroeger zijn of dat de voorwerpen nu ook nog gebruikt worden.

Voorwerpen/dingen	Gebruik je ze nog?

Na de intro volgen drie stukjes leertekst. Elk stukje tekst heeft een leerdoel. Daarin staat wat je gaat leren. Je gaat de leertekst eerst goed lezen en daarna maak je de opdrachten. Als je een proefwerk hebt, dan ga je de leertekst en de woorden die blauw zijn nog een keer goed leren.

Leerdoel

Ik kan uitleggen waarom ik het vak geschiedenis krijg op school.

Leertekst

Bij het vak **geschiedenis** vraag je je af wat waar is en wat niet waar is. Als er twee kinderen ruzie maken, vertellen ze allebei een ander verhaal over het ontstaan van de ruzie. Hoe weet je welk verhaal waar is? Bij het vak geschiedenis probeer je uit te zoeken wat er precies gebeurd is in het verleden. Hoe mensen leefden en wat hun ideeën waren. Heel belangrijk daarbij zijn **bronnen**. Bronnen zijn allerlei overblijfselen uit het verleden: voorwerpen, gebouwen, schilderijen, maar ook oude brieven, dagboeken en kranten. Met die bronnen kun je het verhaal over het verleden proberen te vertellen. Het vak geschiedenis helpt je om te begrijpen waarom de wereld om je heen is zoals hij is – en waarom jij bent wie je bent.

2 Bij het vak geschiedenis vraag je je af wat echt waar is. Hieronder staat een aantal uitspraken. Kruis er twee aan die ‘echt waar’ zijn:

- ○ De eerste moderne mensen.
- ○ Er wonen mensen op de maan.
- ○ Zonder eten en drinken ga je dood.
- ○ Zonder telefoon kun je niet leven.

3 Om de waarheid over de geschiedenis te ontdekken, worden bij het vak geschiedenis ‘bronnen’ gebruikt. Vul in: Bronnen zijn ..... van vroeger. Dit kunnen dingen zijn die ..... geld waard zijn, maar ook dingen die ..... geld waard zijn. Belangrijk is dat bronnen helpen om te lezen of te zien wat mensen dachten en deden.

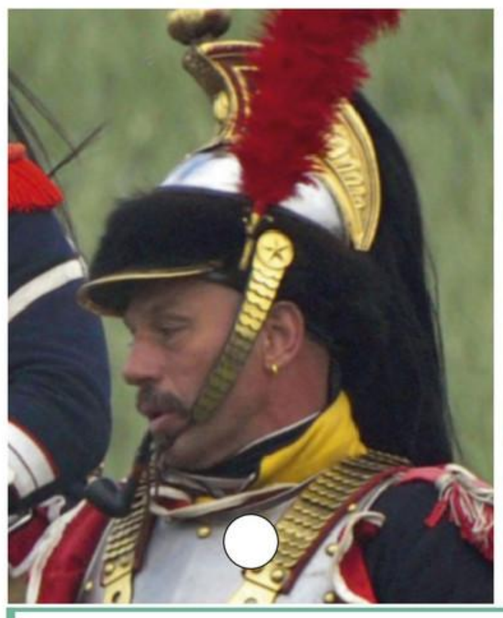

Foto 1 komt uit bron 1. Foto 2 is de hoed die een Franse keizer gedragen heeft. Deze hoed staat in een Duits museum.

4 Lees nog een keer het verhaaltje bij bron 1 en bekijk de twee foto’s hierboven. Zet een kruisje bij de foto waarvan je zeker weet dat het een overblijfsel van vroeger (bron) is.

Begrippen

Aan het einde van ieder hoofdstuk staan in de afsluiting alle begrippen met een duidelijke omschrijving. Dat is makkelijk bij het leren voor een toets. Hieronder staan de begrippen uit deze inleiding.

Bronnen

Overblijfselen uit het verleden, zoals voorwerpen, gebouwen, schilderijen, foto’s, oude brieven, dagboeken en kranten.

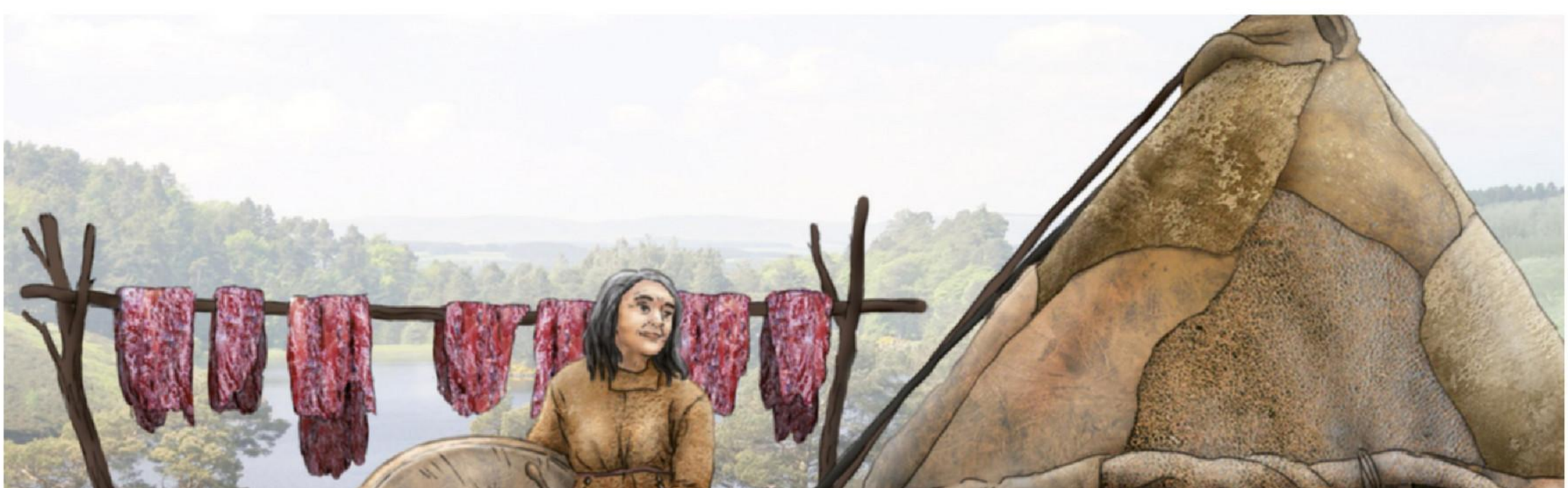
Geschiedenis

Vak dat onderzoekt hoe mensen vroeger leefden.

De tijd van jagers en boeren

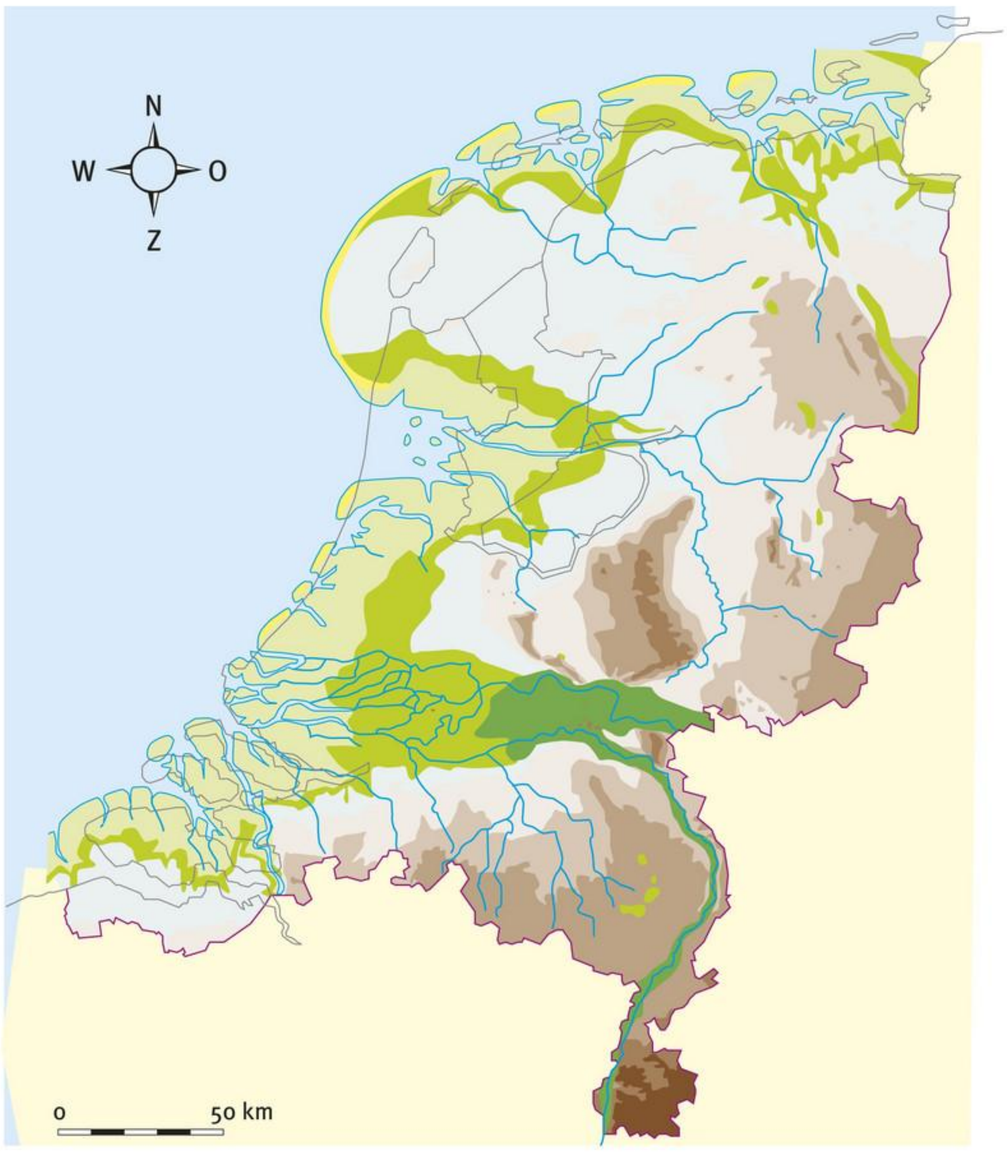
1 Het leven van de eerste mensen

§1 Oriëntatie

Bron 1

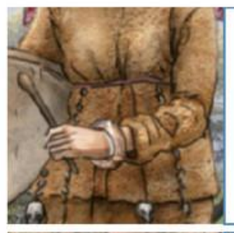
Meer dan 10.000 jaar geleden woonden er mensen in Nederland. We noemen die tijd de prehistorie of de tijd van jagers en boeren. Zou het niet leuk zijn die mensen eens te ontmoeten? Te zien hoe Nederland er toen uitzag en hoe die mensen leefden? Als je teruggaat in de tijd, kun je je mobieltje en je computer thuislaten. Die bestonden nog niet! Als je terug bent in je eigen tijd, kun je iedereen vertellen hoe het leven van de eerste mensen eruitzag. Want dat weten we nu niet echt zeker. In de prehistorie konden de mensen nog niet schrijven. Alles wat we weten, komt doordat ze sporen hebben achtergelaten. Pijlen, skeletten, potten en gereedschappen werden duizenden jaren later teruggevonden. Die vondsten hebben we bestudeerd. En zo kunnen we bedenken hoe deze mensen hebben geleefd.

Bron 2 Nederland in 5500 v.C.

1 Gebruik bron 1. De mensen op deze afbeelding hebben sporen achtergelaten. Tussen die achtergelaten sporen zitten een stenen bijl, een speerpunt en een armband. We hebben ze gevonden en bestudeerd. Nu weten we waar ze voor gebruikt werden. Hieronder staan vijf zinnen. Zet elke zin bij het juiste voorwerp in het schema hiernaast.

- Aandacht voor hoe je eruitziet
- Bewerken van hout
- Doden van kleine dieren
- Een wapen
- Omhakken van bomen

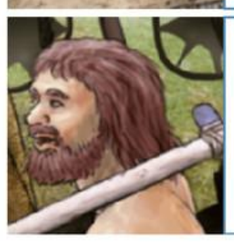
.....

.....

.....

.....

.....

.....

2 Gebruik bron 2. Je ziet een kaart van Nederland in 5500 v.C. Nederland zag er toen anders uit.

Welke zinnen zijn juist? Twee antwoorden zijn goed.

☐ A Nederland was in 5500 v.C. groter dan nu.

☐ B Veel land lag onder de zeespiegel.

☐ C Het hoogste gebied lag in het noorden.

☐ D Het oosten en zuiden hadden het minst last van overstromingen.

3 Gebruik bron 2. Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *boven* • *eerste mensen* • *gebieden* • *moerassen* • *oosten* • *wadden* • *water* • *westen* • *zeespiegel* • *zuiden*.

De ..... zullen in 5500 v.C. in het ..... en ..... hebben gewoond. Die ..... hadden het minst last van het ..... . Het zuiden lag ver ..... de ..... . In het ..... van Nederland kon niemand wonen. Die gebieden stonden vaak onder water. ..... en ..... waren niet bewoonbaar.

§2 Jagers en verzamelaars

BASIS

Bron 1

Intro

Dat is een groot rund! Heel stil sluipt Melle dichterbij. Het beest mag hem niet zien, daarom sluipt Melle van struik naar struik. Als het beest zich omdraait, grijpt Melle zijn speer. Met al zijn kracht gooit hij zijn speer naar het grote dier. Raak! Van dat vlees kunnen ze wel een paar dagen eten. En de vrouwen kunnen lekker warme kleding maken van de huid.
Het dier is zo groot dat de andere jagers Melle moeten helpen met dragen.
De andere mensen van de groep zoeken vandaag in het bos naar eetbare planten, zaden, noten, paddenstoelen en bessen. Ook zij hebben al veel voedsel gevonden. Vanavond zullen ze vast lekker eten.

De vraag van deze paragraaf is:
Hoe leefden jagers-verzamelaars?

1 Gebruik bron 1. Wat zou Melle nog meer kunnen doen om aan voedsel te komen? Twee antwoorden zijn goed.

☐ A Melle kan naar de winkel gaan.

☐ B Melle kan in het bos bessen verzamelen.

☐ C Melle kan gaan vissen.

2 Gebruik bron 1. Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *bessen* • *boog* • *bos* • *herten* • *jagen* • *noten* • *overleven* • *speer* • *verzamelen* • *vissen* • *voedsel*.

De eerste mensen moeten ..... door zelf naar ..... te zoeken in het ..... . Ze ..... planten, paddenstoelen, ... en ..... . Anderen nemen hun ..... en gaan ..... op ..... of zij gaan ..... . Een ander gereedschap voor de jacht is een ..... .

3 Kies het juiste antwoord.

Melle is een:

○ A boer.

○ B boswachter.

○ C jager.

○ D kok.

4 Waarom gingen de eerste mensen zelf op zoek naar voedsel?

○ A Er waren nog geen winkels.

○ B Jagen was hun hobby.

○ C Ze hadden geen geld om eten te kopen.

5 Melle hoopt een hert te vangen. Hij gebruikt niet alleen het vlees. Ook de botten en de huid zijn bruikbaar. Gebruik bron 1 nog eens. Wat kunnen Melle en zijn vrouw met de botten en de huid? Teken in het kader hieronder drie voorwerpen die gemaakt werden van bot of huid.

6 De eerste mensen uit bron 1 moesten zelf op zoek naar voedsel. Waarom was het zoeken naar voedsel zo belangrijk?

.....

.....

A De eerste mensen

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe de eerste mensen ontstonden.

Leertekst

Ongeveer vier miljoen jaar geleden ontstonden in Afrika de eerste aapmensen. Die waren anders dan de andere apen, want ze liepen rechtop. Daardoor konden ze anders gaan leven. Want als je niet meer in bomen klimt maar op twee benen loopt, heb je je handen vrij om voorwerpen vast te pakken.

De eerste aapmensen aten planten en ze gebruikten stokken om wortels op te graven. Misschien sneden ze met scherpe stenen vlees van dode dieren.

Ongeveer twee miljoen jaar geleden ontstonden uit deze aapmensen de eerste echte mensensoorten. Die vroege mensen werden steeds handiger in het maken van stenen werktuigen en wapens. Een belangrijke ontdekking was het vuur. Met vuur konden ze eten koken en roofdieren wegjagen.

Ongeveer 200.000 jaar geleden ontstond in Afrika de **moderne mens**. Dat is de menssoort die nu nog bestaat. Langzaam verspreidde de moderne mens zich over de rest van de wereld. In de loop van de tijd zijn andere menssoorten uitgestorven. Wij zijn de enige menssoort die nog bestaat.

7 **a** In welk werelddeel ontstonden de eerste aapmensen?

- ○ A In Afrika.
- ○ B In Amerika.
- ○ C In Azië.
- ○ D In Europa.

b In welk werelddeel ontstonden de moderne mensen?

- ○ A In Afrika.
- ○ B In Amerika.
- ○ C In Azië.
- ○ D In Europa.

8 (t) Hoe zijn de menssoorten ontstaan? Streep de foute woorden door.

Vier miljoen jaar geleden gingen *aapmensen* • *mensapen* rechtop lopen. De mensensoort die nog steeds bestaat heet de *rechtoplopende* • *moderne* mens.

Bron 2 Een rotstekening van ongeveer 9.000 jaar oud. Gevonden in de Sahara.

9 Gebruik bron 2.

a Welke mensen staan op deze rotsschildering?

- ○ A Apen.
- ○ B De eerste aapmensen.
- ○ C De eerste moderne mensen.

b Leg je antwoord op vraag a uit.

.....

.....

.....

.....

.....

10 Gebruik tekst A 'De eerste mensen'.

Zet de mensensoorten in de goede volgorde, van vroeger naar later.

A Eerste echte mensensoorten.

B Moderne mens.

C Eerste aapmensen.

De goede volgorde is: .....

11 De volgende gebeurtenissen staan door elkaar. Zet ze in de goede volgorde, van vroeger naar later.

A Andere menssoorten sterven uit.

B De eerste aapmensen gaan rechtop lopen.

C In Afrika ontstaan de moderne mensen.

D Vroege mensen maken werktuigen en gereedschappen.

De goede volgorde is: .....

12 Vuur was erg belangrijk voor de eerste mensen.

a Waar gebruikten de eerste mensen vuur voor? Noem twee dingen.

.....

.....

b Bedenk nog iets waarvoor ze vuur gebruikten.

.....

.....

13 Om welke redenen waren de volgende veranderingen belangrijk? Maak de juiste combinaties.

A De ontdekking van vuur

B Nieuwe gereedschappen

C Rechtop lopen

1 Eten koken en roofdieren op afstand houden

2 Handen vrij om voorwerpen vast te pakken

3 Sneller en makkelijker voedsel verwerken

A hoort bij .....

B hoort bij .....

C hoort bij .....

B Jagers en verzamelaars

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe jagers-verzamelaars leefden.

Leertekst

De eerste moderne mensen waren **jagers-verzamelaars**. Dat zijn mensen die leven van jacht, visserij en het verzamelen van eetbare planten. De jagers-verzamelaars gebruikten gereedschappen, die bijvoorbeeld waren gemaakt van stenen met scherpe punten of botten van dieren.

Jagers-verzamelaars konden niet erg lang op één plek blijven wonen. Want als ze bleven jagen en verzamelen op dezelfde plek, was er op den duur geen voedsel meer te vinden. Dus trokken jagers-verzamelaars rond. Ze hadden daarom maar heel weinig bezit, en geen huizen. Ze woonden in eenvoudige hutjes, tenten of grotten.

Jagers-verzamelaars leefden in kleine groepen van een paar families bij elkaar. Leven in een grotere groep was lastig. Want als de groep groter werd, was er meer voedsel nodig. En dan moest zo'n groep grotere afstanden afleggen om voldoende voedsel te vinden.

Binnen de groep bestond waarschijnlijk een taakverdeling. Dat is de manier waarop het werk wordt verdeeld. Een deel van de mannen en vrouwen jaagden. Een ander deel van de groep verzamelde eetbare planten en bessen, hield het vuur aan en zorgde voor de kinderen. Als het voedsel bijna op was, dan liet de groep bijna alles achter en zocht ze een nieuwe plek om te wonen. De natuur herstelde zichzelf dan.

14 Wat hoort bij jagen, wat bij verzamelen en wat bij allebei? Zet de volgende woorden op de juiste plaats in het schema: *bessen* • *boog* • *noten* • *overleven* • *paddenstoelen* • *rondtrekken* • *speer* • *vissen* • *voedsel*.

Jagen	Verzamelen	Jagen en verzamelen

15 Om welke reden trokken mensen rond in de tijd van jagers en verzamelaars?

- ○ A Dat was een manier om zich warm te houden.
- ○ B De mensen moesten steeds op zoek naar een plek waar vuur was.
- ○ C Om voedsel te vinden.
- ○ D Zo schudden ze gevaarlijke dieren van zich af.

16 (t) Onderstreep in tekst B ‘Jagers en verzamelaars’ de manier waarop jagers-verzamelaars leefden. Dat doe je zo:

- Lees tekst B helemaal.
- De tekst bestaat uit vier alinea’s. Een alinea is een stuk tekst dat op een nieuwe regel begint. Zet nummers aan het begin van elke alinea: ‘1’ bij de eerste alinea, ‘2’ bij de tweede, ‘3’ bij de derde en ‘4’ bij de vierde.
- In elke alinea staat iets wat typisch was voor het leven van jagers-verzamelaars. Dit noemen we een kenmerk. Onderstreep die vier kenmerken.

17 Welke twee afbeeldingen passen bij jagers-verzamelaars? Zet kruisjes bij die afbeeldingen.

☐

☐

☐

☐

18 Hieronder zie je eerst een afbeelding van Melle. Op de andere afbeelding zie je Bas, een jongen uit onze tijd.
Welke zinnen horen bij Melle en welke zinnen horen bij Bas? Schrijf de letters naast de goede afbeelding.

A Heeft veel tijd om andere dingen te doen.
B Eet wat hij heeft gevangen.
C Gaat naar de winkel.
D Is de hele dag bezig met zijn avondeten.
E Jaagt op elk dier.
F Kan kiezen wat hij wil eten.

.....

.....

19 Streep de foute woorden door.
Om te overleven moest Melle *naar de supermarkt* / *op jacht*. Zonder voedsel kan *iedereen* / *niemand* overleven. Melle leefde *duizenden jaren* / *een paar jaar* geleden. Er waren toen *geen* / *veel* winkels. Zelf naar voedsel zoeken was *makkelijk* / *moeilijk*. Daar was iemand als Melle *een hele dag* / *een uurtje* mee bezig. Heel anders dan de manier waarop jij aan eten komt. Als jij naar de winkel gaat, *heb je volop keuze* / *kun je niet kiezen wat je eet*. Met deze klus ben je *een hele dag* / *een paar minuten* bezig.

C Prehistorie en historie

Leerdoel

Ik kan vertellen waarom we weinig weten van de eerste moderne mensen.

Leertekst

Je kunt iets te weten komen over mensen uit het verleden door de dingen te bestuderen die ze hebben achtergelaten. Dat kan van alles zijn: van potten, sieraden en resten van gebouwen tot geschreven berichten. Van de eerste mensen weten we niet heel erg veel, omdat er weinig bewaard is gebleven. We weten wel wat deze mensen deden, maar we weten niet wat ze dachten of voelden. Daar zijn twee redenen voor.

Ten eerste zijn er alleen stenen en metalen voorwerpen overgebleven. Veel spullen die de eerste mensen maakten, zijn vergaan. Die spullen waren gemaakt van hout, riet, bot en huiden. We weten dus niet hoe die eruitzagen.

Ten tweede hebben de eerste mensen niets opgeschreven. Ze leefden in de **prehistorie**. Dat is de periode waarin mensen geen teksten schreven. Mensen in de prehistorie maakten wel tekeningen, maar ze gebruikten nog geen **schrift**. Dat is een manier waarop je een bericht met letters of tekens vastlegt.

Geschreven berichten noemen we geschreven bronnen. Ze zijn belangrijk voor onderzoek naar het verleden, omdat ze veel informatie over die tijd geven. De periode waaruit we geschreven bronnen hebben, noemen we de **historie**.

20 Lees tekst C ‘Prehistorie en historie’. Uit welke periode hebben we geschreven bronnen?

- ○ A Uit de historie.
- ○ B Uit de prehistorie.
- ○ C Uit de prehistorie én de historie.

21 Wat zijn twee voorbeelden van geschreven bronnen?

- ☐ A Een boek.
- ☐ B Een brief.
- ☐ C Een grottekening.
- ☐ D Een pijlpunt.
- ☐ E Een pot van aardewerk.

22 Gebruik bron 3. Door de vondst van de man en zijn spullen weten we meer over zijn leven. Beantwoord de volgende vragen. Leg je antwoord steeds uit met behulp van de bron.

a Waar leefde de man van?

Misschien was hij een jager, want .....

.....

.....

b Welke dieren leefden in zijn omgeving?

.....

.....

.....

.....

c Kon de man vuur maken?

Waarschijnlijk *wel* / *niet*, want

.....

23 Gebruik bron 3.

a Deze man geeft ons informatie over het leven van jagers-verzamelaars in de prehistorie. Wat kunnen we uit de bron leren over het leven van jagers-verzamelaars, en wat niet?

	Wel	Niet
Welke wapens jagers-verzamelaars gebruikten		
Op welke dieren jagers-verzamelaars jaagden		
Hoe de man heette		

b Kijk waar je 'niet' hebt gekozen bij vraag a. Waarom kunnen we dat niet weten?

○ A Jagers-verzamelaars hebben geen geschreven berichten achtergelaten.

○ B Veel voorwerpen uit de prehistorie zijn vergaan.

In 1991 werd hoog in de Alpen het lijk van een man ontdekt. Hij was daar meer dan 5.000 jaar eerder omgekomen. Al die tijd lag hij onder het ijs. Daardoor was zijn lichaam heel goed bewaard gebleven. Ook zijn spullen waren nog niet helemaal vergaan. Men vond stukjes dikke kleding van geitenleer, schoenen van berenvacht en hertenleer, een muts van berenvacht, een houten boog, enkele pijlen, touwen en een vangnet van gras, een koperen bijl, vuursteentjes, twee doosjes van berkenbast en nog veel meer.

Bron 3

Vaardigheid: onderzoek doen

Leerdoel

Ik kan uitleggen dat we niet alles over het verleden te weten kunnen komen.

Uitleg

Wat kunnen we over het verleden leren?

7.500 jaar geleden leefden in Nederland jagers-verzamelaars. We weten weinig over hoe zij leefden. De jagers-verzamelaars zijn al lang geleden gestorven. We kunnen alleen iets over hen leren als we overblijfselen vinden. Een **overblijfsel** is iets wat bewaard is gebleven uit het verleden, bijvoorbeeld: opgegraven skeletten, gereedschappen of (sporen van) gebouwen. Ook geschreven bronnen zijn overblijfselen.

Een historicus onderzoekt het verleden en gebruikt daarbij allerlei soorten bronnen.

Een **bron** geeft informatie over het verleden. Dat kunnen overblijfselen zijn, maar ook je geschiedenisboek is een bron.

Een historicus kan niet alles over het verleden te weten komen. Daar zijn twee redenen voor:

1 Uit sommige tijden en op sommige plekken zijn er weinig of geen overblijfselen.
2 Het is vaak lastig om overblijfselen goed te begrijpen. Zo weet je soms niet waarvoor mensen iets gebruikten of waarom ze iets deden.

24 (t) Gebruik de uitleg. Maak de juiste combinaties.

A Een bron is
B Een overblijfsel is

1 iets wat informatie geeft over het verleden.
2 iets wat uit het verleden bewaard is gebleven.

A hoort bij .....
B hoort bij .....

25 Gebruik de uitleg en bron 4. Stel, je onderzoekt hoe jagers-verzamelaars leefden. Welke twee bronnen kun je gebruiken?

☐ A De paragraaf over jagers-verzamelaars in je geschiedenisboek *Memo*.
☐ B Een geschiedenisboek over de Tweede Wereldoorlog in Nederland.
☐ C Een Romeins zwaard uit 300 n.C.
☐ D Het skelet van een vrouw die ongeveer 7.500 jaar geleden leefde.

Bron 4 Skelet van een vrouw die ongeveer 7.500 jaar geleden leefde.

26 Er worden weinig overblijfselen van jagers-verzamelaars gevonden.
Welk overblijfsel kun je misschien nog wel terugvinden?

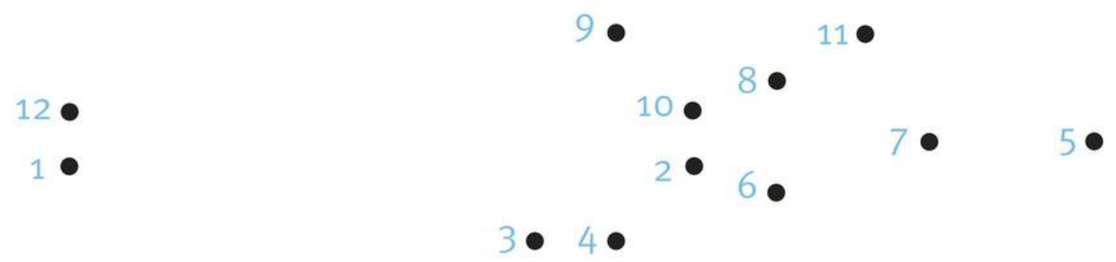
○ A De houten boog.
○ B De kleren van de jager.
○ C De stenen pijlpunt.

Eindopdracht

27 Hieronder staan twaalf zinnen. Sommige zinnen zijn waar en andere zijn niet waar. Welke negen zinnen zijn waar?

- ☐ 1 De eerste mensen jaagden en verzamelden om aan voedsel te komen.
- ☐ 2 In de prehistorie zijn er geen geschreven bronnen.
- ☐ 3 De eerste mensen gebruikten van de gedode dieren alleen het vlees.
- ☐ 4 Jagers-verzamelaars maakten hun eigen gereedschappen.
- ☐ 5 De moderne mens bestond eerder dan de aapmens.
- ☐ 6 De eerste mensen gebruikten soms een grot als slaapplaats.
- ☐ 7 Het vuur was een belangrijke ontdekking voor het verwerken van voedsel.
- ☐ 8 De moderne mens trok vanuit Afrika naar andere werelddelen.
- ☐ 9 Jagers-verzamelaars leefden in een gebied tot het voedsel op was.
- ☐ 10 Veel spullen van mensen uit de prehistorie zijn verloren gegaan.
- ☐ 11 Voorwerpen in de grond vertellen wat mensen dachten in de prehistorie.
- ☐ 12 In een groep jagers-verzamelaars bestond er een taakverdeling.

28 a Met de negen goede antwoorden van vraag 27 kun je een kleine tekening maken. Trek een lijn van goed antwoord naar goed antwoord, van laagste naar hoogste.

b Je hebt nu een tekening gemaakt van een belangrijk gereedschap van de jagers-verzamelaars. Wat heb je getekend? Streep de foute woorden door.
Ik heb een *boot* • *mand* • *pijl en boog* • *speer* getekend.

29 Gebruik bron 5. Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *10.000* • *jacht* • *jager* • *oud* • *pijl en boog* • *voedsel*.

De bron is een rotstekening. Die is al ruim 10.000 jaar ..... .
De tekening laat een ..... zien met een ..... .
We kunnen dus zeggen dat er ..... jaar geleden mensen op ..... gingen om aan ..... te komen.

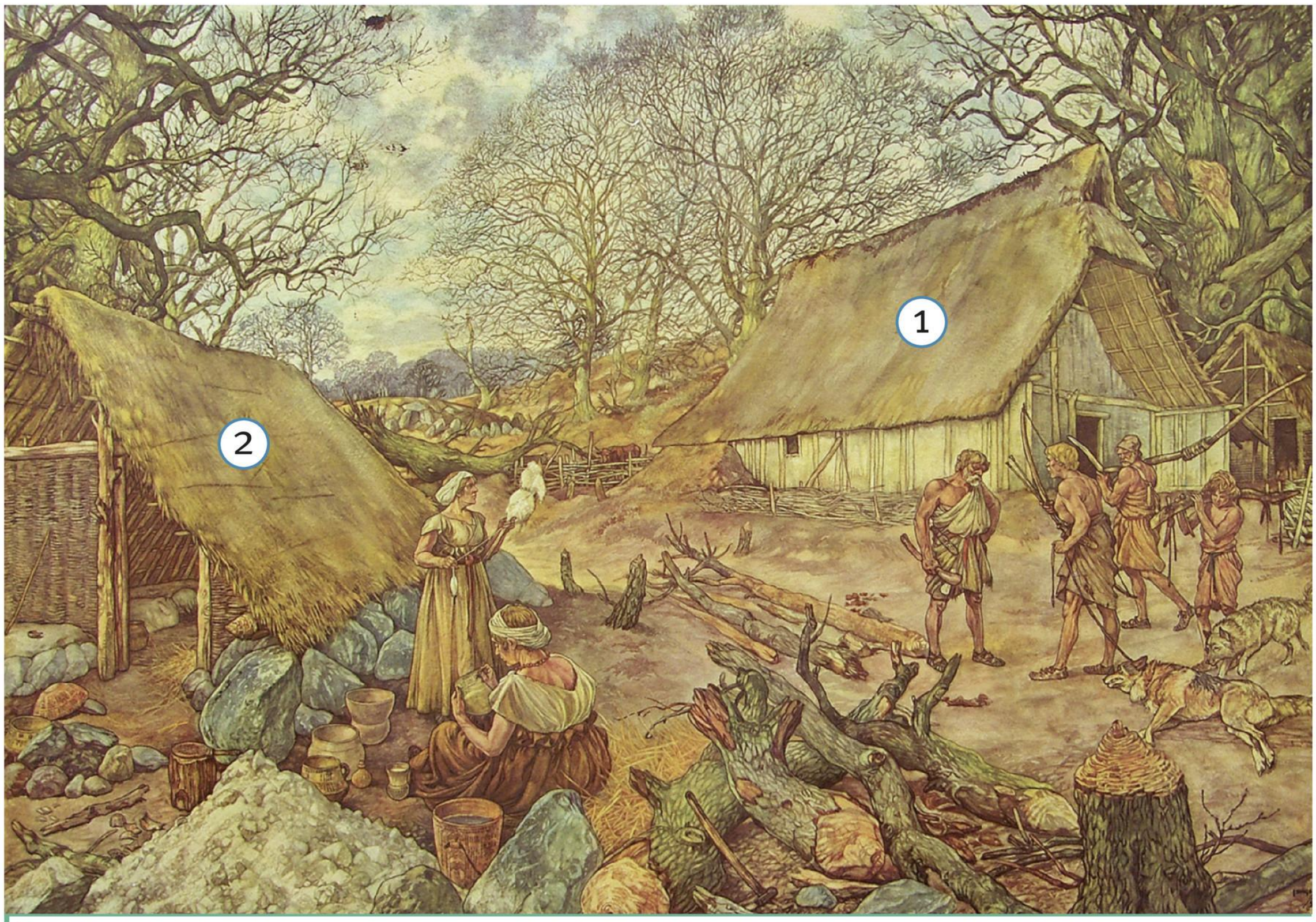

Bron 5 Jager, rotstekening van 10.000 jaar oud.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§3 Het ontstaan van boerendorpen

BASIS

Bron 1

Intro

Ninthe is druk bezig, ze moet de koeien melken. En ze heeft haar man Koen beloofd om lekkere jam te maken van de bessen die ze gisteren in het bos heeft geplukt. Even een goede pot zoeken om de jam in te bewaren.
Koen is zelf ook druk. Het graan achter zijn huis staat er prachtig bij, dat wordt een goede oogst! Het graan moet wel van het land. Een hele klus.
Maar Koen vindt het niet erg. Vorig jaar mislukte de oogst. Toen was er niet genoeg om van te eten. Hij moest toen weer op jacht. Dit jaar is er genoeg.
Een deel van de oogst bewaart hij. Daarmee kan hij volgend jaar weer zaaien. En de rest ...? Daar maakt zijn Ninthe heerlijk brood van, of pap. Van die gedachte staat Koen te watertanden. Glimlachend gaat hij aan het werk.

De vraag van deze paragraaf is:
Hoe leefden de boeren in de prehistorie?

1 Welke omschrijving past het best bij Koen?

Koen is:

- ○ A boer.
- ○ B jager-verzamelaar.
- ○ C klusjesman.
- ○ D tuinman.

2 Gebruik bron 1. Vul de ontbrekende woorden in die passen bij gebouw 1 en gebouw 2.

Kies uit: *bewaren* • *groter* • *klein* • *open* • *schuur* • *steviger* • *vee* • *voorraad* • *voorraadpotten* • *warmte* • *wonen* • *woonhuis*.

Gebouw 1: dit is een ..... . Het is veel ..... en ..... dan het andere gebouw. Het is ook minder ..... . In dit gebouw ..... Ninthe en Koen. In huizen zoals dit wordt het ..... vaak binnengehouden. Dat zorgt voor veel ..... in huis.

Gebouw 2: dit is een ..... .

Dat denk ik, omdat dit een ..... gebouw is. Buiten het gebouw zie je ..... . Dit gebouw zal daarom gebruikt worden om de ..... te ..... .

3 Gebruik bron 1. Hoe kun je zien dat Koen en Ninthe niet rondtrekken, zoals jagers-verzamelaars deden?

.....

.....

.....

4 Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *eerste* • *eten* • *genoeg* • *jacht* • *mislukt* • *vaak* • *zwaar*.

Als de oogst ..... , moet Koen toch op ..... , want anders heeft hij geen ..... . Ook een boerenleven is dus een ..... bestaan. Zeker voor de ..... boeren. Die moesten ..... ook nog op jacht, omdat er niet ..... te eten was.

5 Hier zie je bron 1 nog een keer. Omcirkel:

- één ding dat een jager-verzamelaar niet had en een boer wel;
- een voorwerp waaraan je kunt zien dat een boer ook nog weleens ging jagen;
- voorwerpen waarin je eten kon bewaren.

6 Waarom kon een jager-verzamelaar niet veel bezit hebben en iemand als Koen wel? Gebruik bron 1 en de vorige vraag voor een tip.

.....

.....

.....

.....

.....

A Leven van het land

Leerdoel

Ik kan uitleggen waardoor mensen konden gaan leven van de landbouw.

Leertekst

Rond 9000 v.C. veranderde in het Midden-Oosten heel langzaam de manier van leven van de jagers-verzamelaars. Dat had verschillende redenen.

Ten eerste groeiden in het Midden-Oosten allerlei wilde graansoorten en bonen die geschikt waren om te verbouwen.

Ten tweede gingen mensen deze planten goed verzorgen. Eerst stopten mensen alleen wat graankorrels of bonen in de grond. Later gingen ze ook onkruid wieden en gaven ze de gewassen bij droogte wat extra water. Het lukte steeds beter om voedsel te verbouwen.

Ten derde lukte het de boeren geleidelijk bepaalde dieren te temmen, zoals runderen, geiten, schapen en varkens. Deze getemde dieren noemen we vee. De boeren gebruikten bijvoorbeeld de melk, het vlees en de wol of de huid van deze dieren. Het verbouwen van voedsel en houden van vee noemen we **landbouw**.

Ook op andere plekken op de wereld ontdekten mensen landbouw. Landbouw verspreidde zich zo langzaam over de hele wereld. De overgang van een leven als jager-verzamelaar naar een leven als boer ging heel geleidelijk. Zo leefden de eerste boeren ook nog volop van de jacht. Maar uiteindelijk waren er bijna geen jagers-verzamelaars meer en waren de meeste mensen boer. Zij leefden van alles wat ze op hun land konden verbouwen en van hun dieren.

7 Lees tekst A ‘Leven van het land’. Vul de juiste woorden in.

Rond ..... v.C. gingen mensen voor het eerst aan ..... doen.

De eerste boeren leefden in het ..... .

8 (t) Welke twee voorbeelden horen bij gewassen?

- ☐ A Runderen.
- ☐ B Geiten.
- ☐ C Bonen.
- ☐ D Wilde graansoorten.
- ☐ E Varkens.

9 Welke twee zinnen zijn juist?

- ☐ A Binnen een paar maanden waren alle jagers-verzamelaars boeren geworden.
- ☐ B Boeren konden niet lang op dezelfde plek blijven wonen.
- ☐ C Boeren leefden van de landbouw.
- ☐ D Boeren temden bepaalde dieren.

10 In het volgende schema staan drie dieren. Boeren hielden deze dieren graag op hun land. Wat leveren deze dieren? Vul bij elk dier twee of drie woorden in.

Koe	Schaap	Kip

11 In het Midden-Oosten ontstond de eerste landbouw.

Om welke drie redenen was de overgang van jagen-verzamelen naar landbouw mogelijk?

☐ A Mensen gingen wilde dieren temmen.

☐ B Mensen hadden geen zin meer om rond te trekken.

☐ C Mensen stopten wilde zaden in de grond die geschikt waren om te verbouwen.

☐ D Mensen verzorgden de gewassen op het land.

☐ E Mensen wilden harder werken dan de jagers-verzamelaars.

12 Gebruik bron 2. Op deze kaart kun je zien wanneer mensen aan landbouw gingen doen.

a In welk gebied vonden mensen de landbouw als eerste uit?

○ A In Afrika.

○ B In Azië.

○ C In Europa.

○ D In het Midden-Oosten.

○ E In Zuid-Amerika.

b Wanneer kwam de landbouw ongeveer in Nederland?

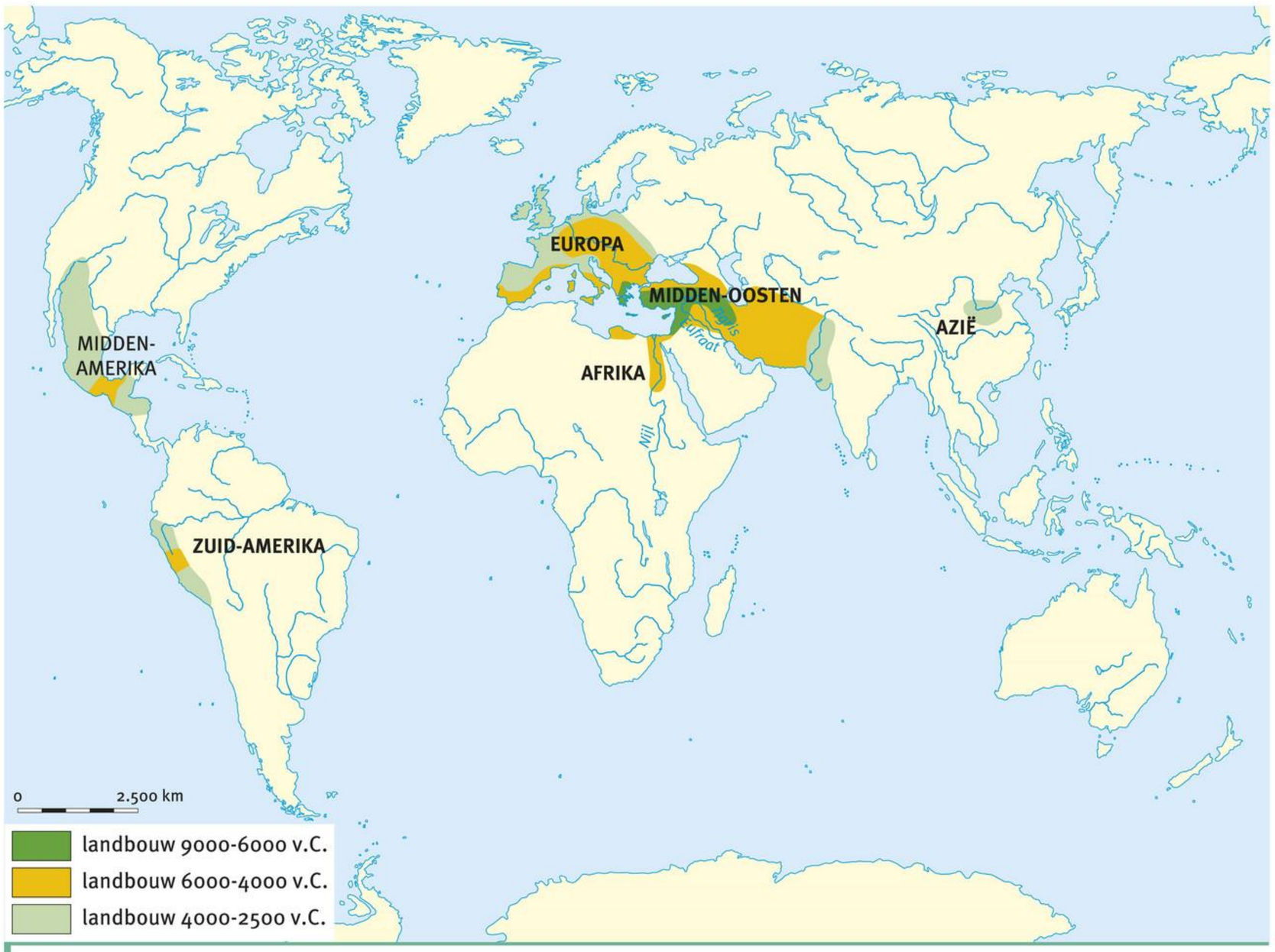
○ A Na 4000 v.C.

○ B Na 5000 v.C.

○ C Na 7000 v.C.

c Hoe zorgden mensen vóór de ontdekking van de landbouw voor hun voedsel?

.....

Bron 2 De verspreiding van de landbouw.

B Grote gevolgen

Leerdoel

Ik kan vier gevolgen noemen van de overgang naar landbouw.

Leertekst

De overgang van jagen en verzamelen naar landbouw is een belangrijke verandering en had vier grote gevolgen:

- Boeren gingen op een vaste plaats wonen, want ze moesten hun gewassen en vee verzorgen. Ze gingen in huizen wonen. Die huizen waren stevig: ze waren gebouwd van modder, stro, boomstammen en klei. Zo ontstonden er kleine dorpen, waar de boeren elkaar hielpen en samen de oogst en het vee beschermden.
- Door de landbouw was er meer voedsel en groeide de bevolking. De eerste boerendorpen hadden ongeveer 150 inwoners. Rond 7000 v.C. waren er al dorpen waar 2.000 mensen woonden.
- In die grotere dorpen ontstonden **sociale verschillen**. Dat zijn verschillen tussen groepen mensen in rijkdom en macht. Sommige boeren hadden meer oogst dan anderen en werden rijker. Ook was het in de grote dorpen lastig om elke beslissing met elkaar te bespreken. Om ruzie te voorkomen en afspraken te maken, namen sommige mensen de leiding. Zo kregen zij meer macht dan anderen.
- Mensen werden vaker ziek en soms hadden ze honger. Dat kwam doordat ze samen leefden met het vee, dat ziekten kon overdragen op mensen. Als de oogst mislukte, konden boeren moeilijk verhuizen en leden ze dus honger.

13 De volgende zinnen zijn in tweeën geknipt. Welke stukken horen bij elkaar? Maak de juiste combinaties.

A Nu boeren niet meer rondtrekken,
B Bij elkaar wonen heeft veel voordelen:
C Als er veel boerderijen bij elkaar staan,
D Boeren leven niet meer van de jacht,
1 boeren kunnen elkaar helpen en het is veiliger.
2 de oogst en het vee zijn nu belangrijk.
3 kunnen ze een mooi, stevig huis bouwen.
4 noemen we zo'n groep een dorp.

A hoort bij .....
B hoort bij .....
C hoort bij .....
D hoort bij .....

14 Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *beschermen* • *boerderij* • *lang* • *opslaan* • *simpele* • *stevig* • *veel* • *weer* • *wonen*.

Jagers woonden in ..... hutjes. Boeren woonden in een ..... . Een boerderij bouwen was ..... werk. Maar een boerderij was ..... . De boeren bouwden er één om ..... in te blijven ..... . Zo kon een boer zijn gezin beschermen tegen zwaar weer en kon hij zijn voorraad ..... .

15 Lees tekst B 'Grote gevolgen'. De overgang van jagen-verzamelen naar landbouw was een grote verandering.

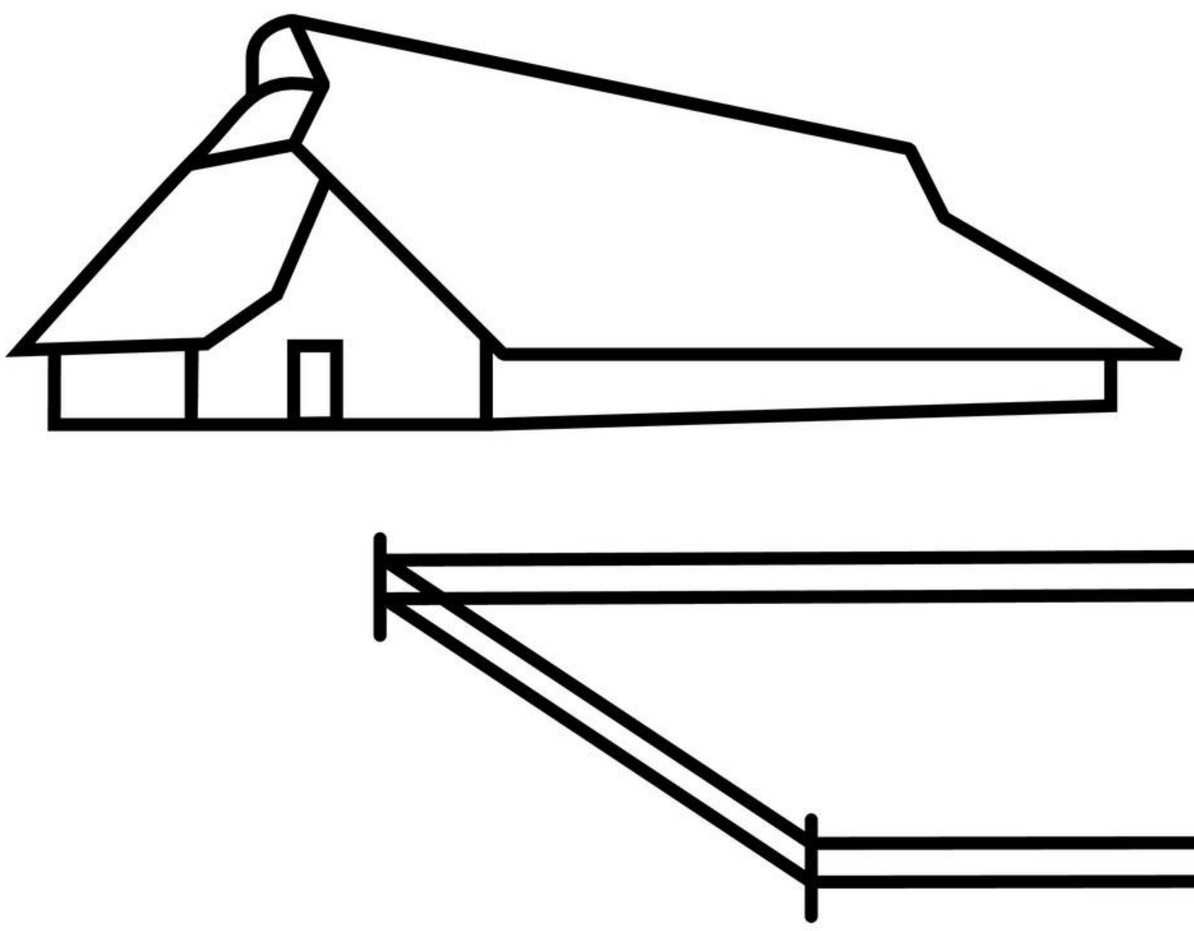
Wat waren de voordelen en nadelen? Vul het schema in. Kies uit: *bij misoogst honger* • *meer voedsel beschikbaar* • *meer ziekte* • *stevige huizen*.

Voordelen landbouw	Nadelen landbouw

16 Wat zijn twee voorbeelden van sociale verschillen?

- ☐ A Boeren geloofden in andere goden dan jagers-verzamelaars.
- ☐ B Boeren werden vaker ziek dan jagers-verzamelaars.
- ☐ C De ene boer heeft veel land, de andere boer veel vee.
- ☐ D Sommige boeren namen de leiding en maakten regels.
- ☐ E Succesvolle boeren hadden grotere huizen dan andere boeren.

17 Maak de tekening van het dorp af. Denk aan vee, landbouw, huizen en mensen.

C Nieuwe beroepen en de eerste steden

Leerdoel

Ik kan vertellen hoe handel en steden ontstonden.

Leertekst

Op sommige plekken konden boeren heel veel voedsel verbouwen. Bijvoorbeeld bij een grote rivier die regelmatig overstroomde. Na een overstroming bleef er een laagje modder achter, waar planten goed in groeiden. Mensen gingen kanaaltjes graven, zodat de gewassen het hele jaar voldoende water kregen. Daardoor was er zoveel voedsel dat niet iedereen meer boer hoefde te zijn. Zo ontstonden beroepen als pottenbakker, smid of bakker. Een beroep waarmee iemand spullen maakt voor anderen heet een **ambacht**. De producten die deze mensen maakten, ruilden ze voor voedsel of andere spullen. Dat noemen we **handel**.

Sommige dorpen groeiden uit tot steden. In een stad woonden duizenden mensen en was een **bestuur** nodig. Dat is een groep mensen die plannen en regels maakt en taken verdeelt. Die plannen en regels gingen ze opschrijven. Zo ontstond op verschillende plaatsen het schrift.

Er ontstonden steeds grotere verschillen tussen groepen mensen. Dat had te maken met rijkdom en macht. Koningen en bestuurders hadden de meeste macht. Helemaal geen macht hadden mensen die tot **slaaf** waren gemaakt. Dat wil zeggen dat zij eigendom waren geworden van iemand anders, bijvoorbeeld nadat ze gevangen waren genomen in een oorlog. Mensen die tot slaaf waren gemaakt, moesten voor anderen werken. Zij hadden niets meer over hun leven te zeggen.
Sommige steden werden zo rijk en machtig dat ze andere dorpen en steden veroverden. Zo ontstonden grote gebieden onder één bestuur: een land.

18 Welke vier gevolgen had het ontstaan van landbouw?

- ☐ A Een deel van de oogst werd geruild.
- ☐ B Er ontstond een bestuur.
- ☐ C Er ontstonden nieuwe beroepen.
- ☐ D Er ontstonden steden.
- ☐ E Mensen gingen geld gebruiken voor de handel.

19 De volgende zinnen zijn in tweeën geknipt. Welke stukken horen bij elkaar? Maak de juiste combinaties.

- **A** Mensen hadden door de landbouw meer voedsel en daardoor
- **B** Doordat niet iedereen boer hoefde te zijn,
- **C** De producten die werden gemaakt,
- **D** Door de groeiende bevolking

1 groeide de bevolking en hoefde niet iedereen boer te zijn.
2 ontstonden er ambachten.
3 ruilden mensen met elkaar.
4 werden dorpen geleidelijk steden en was een bestuur nodig.

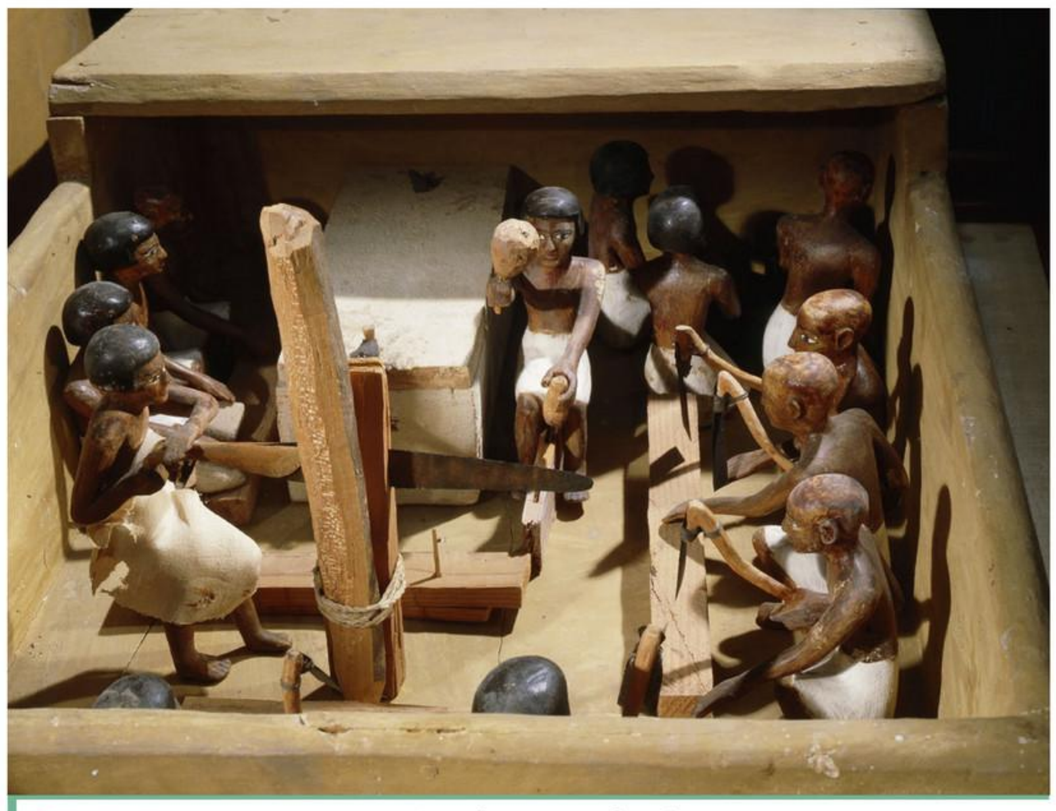
A hoort bij .....
B hoort bij .....
C hoort bij .....
D hoort bij .....

20 Welke taken horen bij boeren en welke bij het bestuur?

Taak	Boeren	Bestuur
Dieren verzorgen		
Land bewerken		
Regels maken		
Taken verdelen		

21 a (t) Wat is een ambacht?
- ○ A Als iemand als beroep producten voor anderen maakt.
- ○ B Als mensen nieuwe uitvindingen gaan gebruiken.
- ○ C Het bewerken van land.
- ○ D Het ruilen van producten.

b (t) Wat is handel?
- ○ A Als iemand als beroep producten voor anderen maakt.
- ○ B Als mensen nieuwe uitvindingen gaan gebruiken.
- ○ C Het bewerken van land.
- ○ D Het ruilen van producten.

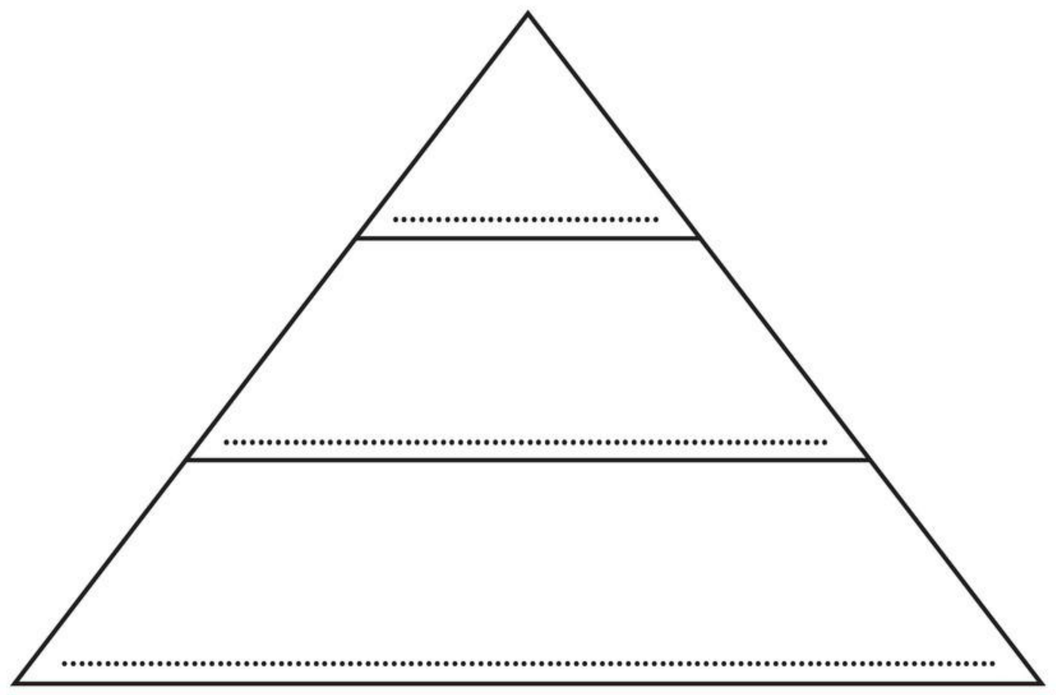
Bron 3 Een Egyptische werkplaats (ca. 2000 v.C.).

22 a Gebruik bron 3. Welk begrip past bij deze bron?
- ○ A Ambacht.
- ○ B Bestuur.
- ○ C Boer.
- ○ D Jager-verzamelaar.

b Leg je antwoord op vraag a uit.

.....
.....
.....

23 Gebruik bron 4. Je ziet een schema. Zet de volgende mensen in het schema, van meeste macht naar minste macht: *boeren en mensen met een ambacht* • *koning en bestuurders* • *slaven*.

Bron 4 Sociale lagen in de landbouwsamenleving.

Toen en nu

Intro

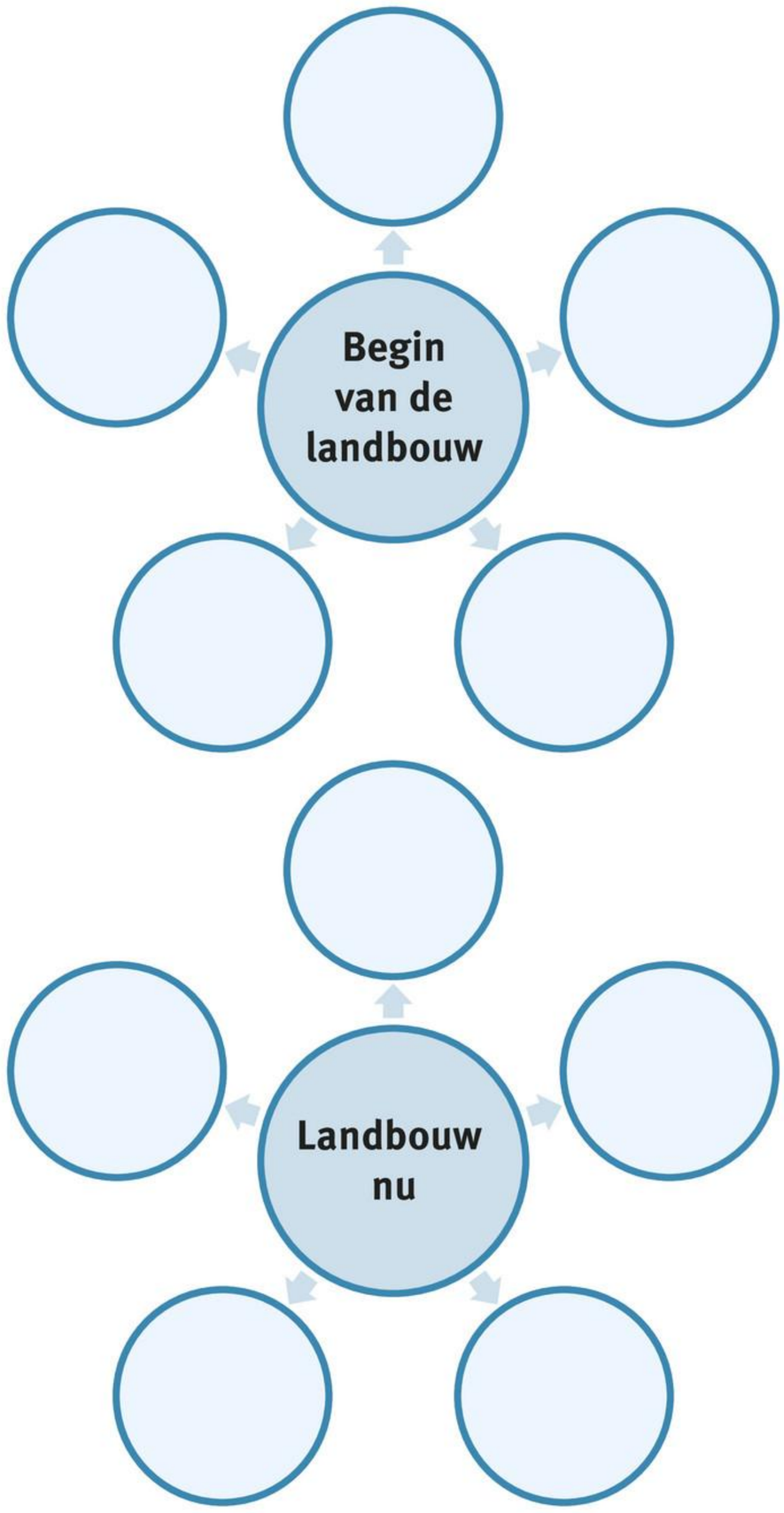
Sam en Marieke zijn boeren. Zij werken in de landbouw. De landbouw ontstond 9.000 jaar geleden en bestaat nog steeds. Hoe werkten boeren 9.000 jaar geleden? Hoe werken boeren nu?

24 Lees de twee tekstjes. Welke tekst past bij boeren van nu?

○ A Sam en Marieke verzorgen de schapen, kippen en varkens op de boerderij. Daarna gaan ze helpen met het plukken van de bonen. Morgen gaan ze mee met de jagers. Ze hopen een hert te schieten of een patrijs (vogel). De bonen en de dieren dienen als voedsel voor de familie.

○ B Sam en Marieke werken op een grote boerderij. Op deze boerderij wordt één product verbouwd: aardappelen. Er is géén vee. Sam en Marieke rijden op de tractor om de aardappels te rooien (oogsten). De tractor trekt de machine waarmee de aardappels gerooid worden.

25 Gebruik de twee tekstjes van vraag 24. Plaats de volgende woorden in het juiste woordschema: *boerderij* • *dieren temmen* • *honger door misoogst* • *jacht* • *met de machine oogsten* • *producten worden verkocht* • *tractor* • *voedsel*. Let op: sommige woorden passen in beide woordschema's.

26 Je weet nu iets meer over de boeren van de eerste landbouw en over de boeren van de landbouw van nu.
Streep de foute woorden door.

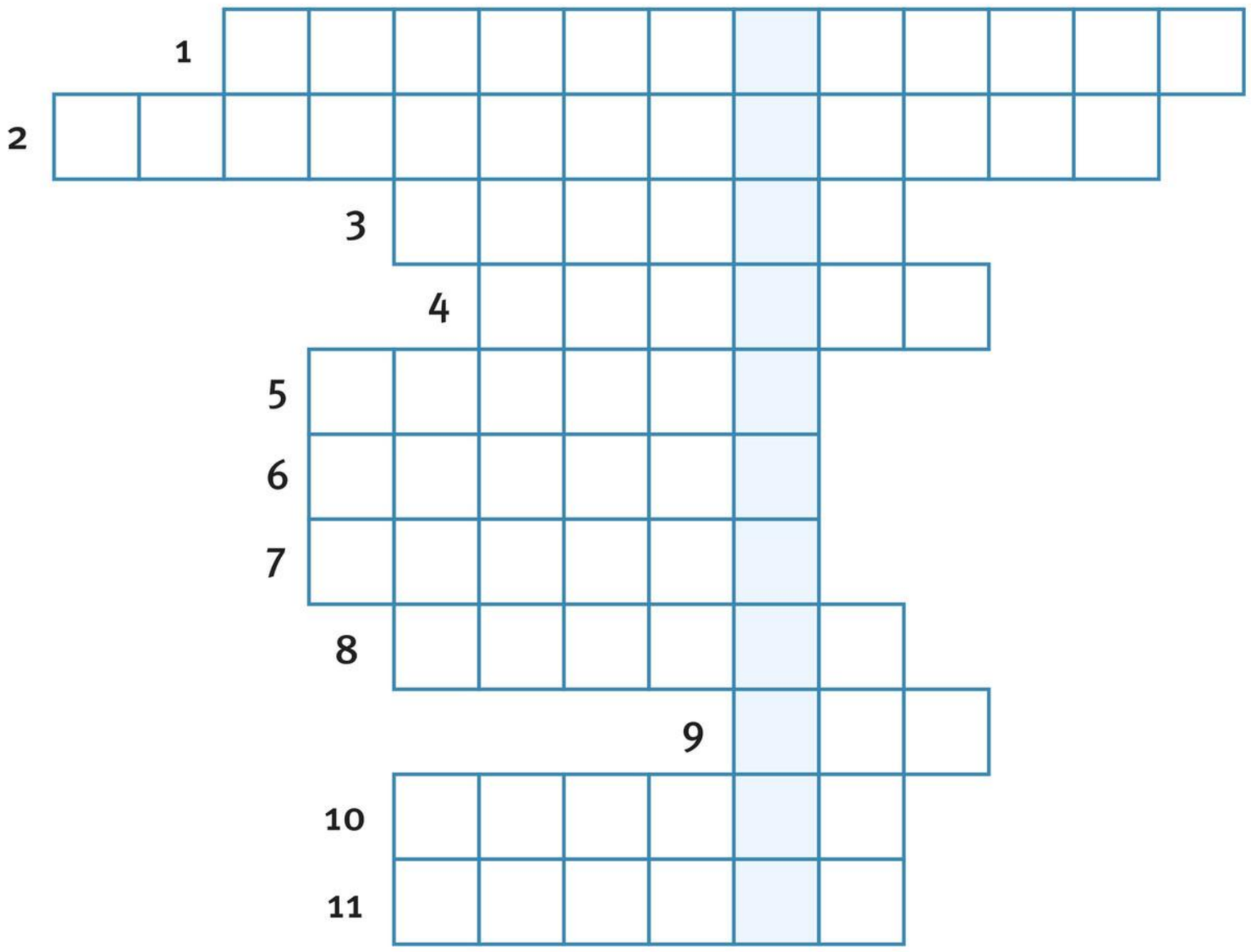
Bij het begin van de landbouw was *bijna niemand* / *iedereen* boer of jager. De mensen woonden in *dorpen* / *steden*. De boeren *verkochten producten* / *werkten voor hun eigen voedsel*. Ze werkten met *de hand* / *machines*.

In de landbouw van nu werken *veel* / *weinig* boeren. De meeste mensen wonen nu in *dorpen* / *steden*. De boeren *verkopen producten* / *werken voor hun eigen voedsel*. Ze werken vooral met *de hand* / *machines*.

Eindopdracht

27 Welk woord past bij de omschrijving? Zet het woord in de puzzel.

1 Maakte potten om voedsel in te bewaren.
2 Daar begonnen de eerste mensen met landbouw.
3 Plaatsen waar veel mensen wonen, waardoor een bestuur nodig is.
4 Zo heten mensen die in de landbouw werken.
5 Een ongunstig gevolg van samenleven met vee.
6 Plaatsen waar boeren samenwoonden.
7 Het ruilen van spullen en voedsel.
8 Mensen die niet vrij zijn en voor anderen moeten werken.
9 Dieren als koeien, schapen en geiten.
10 Jagers doodden ze, boeren gingen ze temmen.
11 Hoogste bestuurder in een gebied.

28 Welk woord lees je in de blauwe vakjes van de puzzel?

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§4 Egypte, leven langs de Nijl

BASIS

Bron 1

Intro

Ramez kijkt naar de piramide in de verte. Het is erg warm. Te warm. Hij maakt zich zorgen over het graan op zijn akker. Dat moet water hebben. Maar het water in de rivier de Nijl staat veel te laag! Zo zal die nooit overstromen! Zijn overgrootvader vertelde hem vroeger verhalen. Uit de tijd dat de piramide werd gebouwd. Het land was toen nog lang niet zo droog. De Nijl overstroomde elk jaar en maakte de akkers nat en vruchtbaar. De goden lijken niet meer zo aardig voor ons, denkt Ramez. Moeten we meer offers brengen? Dan krijgen we misschien wat regen. Hebben we de god van de Nijl soms boos gemaakt? Vanavond zal Ramez een geit naar de tempel brengen, een cadeau voor alle goden. Want de oogst mag niet mislukken!

De vraag van deze paragraaf is:
Hoe leefden de Egyptenaren?

1 Gebruik bron 1 (de kaart van Egypte). Maak de legenda bij die kaart: de uitleg van wat je op de kaart ziet. Kies uit: *rivier* • *vruchtbare grond* • *woestijn* • *zee*.

.....

.....

.....

.....

2 Gebruik bron 1. Welke drie zinnen zijn juist?

- ☐ A Egypte is een droog land.
- ☐ B In Egypte vind je veel vruchtbare akkers.
- ☐ C Alle vruchtbare grond ligt aan zee.
- ☐ D De meeste akkers zullen in de buurt van de rivier liggen.
- ☐ E Langs de Nijl wonen de minste boeren.
- ☐ F Op woestijngrond groeit niet veel.

3 Streep de foute woorden door.

Ramez is een *boer* / *jager*. Hij leeft in het land Egypte. Egypte ligt in *Afrika* / *Europa*. Het *grootste* / *kleinste* deel van Egypte is woestijn. Daar is de grond *onvruchtbaar* / *vruchtbaar*. Langs de *rivier* / *zee* is de grond het meest vruchtbaar. Daar wonen de *meeste* / *minste* boeren. Egypte was *altijd al* / *niet altijd* een erg droog land. Volgens Ramez is de grond droog, omdat *de goden boos zijn* / *het veel te warm is*. Hoe dan ook, als de Nijl *overstroomt* / *niet overstroomt*, mislukt de oogst. En dat komt, volgens de Egyptenaren, door de *goden* / *mensen*.

4 Lees de intro. In welke zin lees je dat onderstaande zinnen waar zijn? Je hoeft alleen het eerste en laatste woord uit die zin op te schrijven.

a (t) De Egyptenaren waren erg gelovig.

Dat lees je in de zin .....

b (t) Als de goden blij waren, mislukte de oogst niet.

Dat lees je in de zin .....

.....

c (t) De Egyptenaren gaven hun goden cadeaus.

Dat lees je in de zin .....

.....

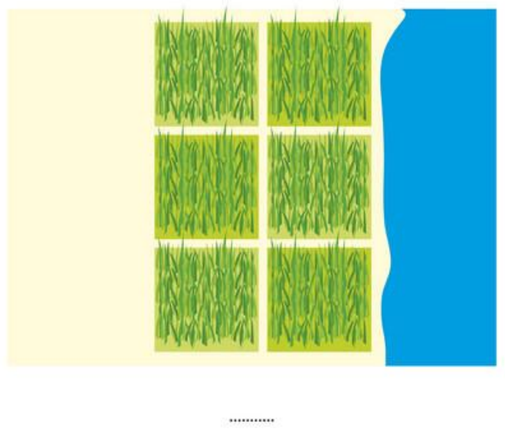
5 Als de Nijl overstroomt, maakt Ramez hier handig gebruik van. Op de vier plaatjes zie je wat Ramez doet. Schrijf onder elk plaatje wat je ziet. Kies uit:

A Als de Nijl overstroomt, stromen de slootjes en het meertje vol water.

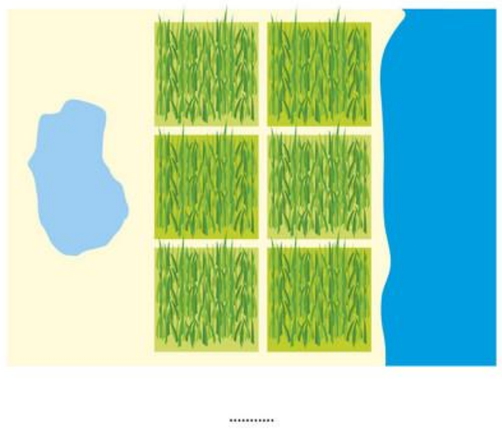
B Achter de akkers graaft hij een meertje.

C Ramez graaft slootjes om zijn akkers.

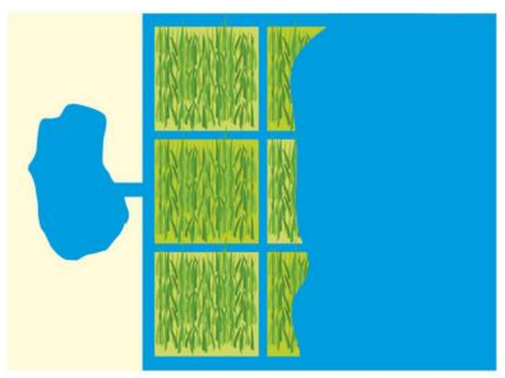
D De Nijl stroomt weer binnen de oevers, er blijft water achter in het meertje en de slootjes.

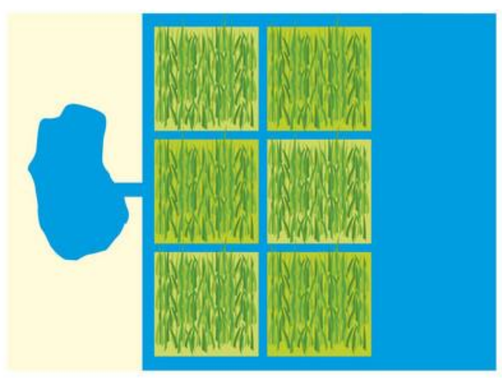
.....

.....

.....

.....

A Als de goden boos zijn …

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe de Egyptenaren hun goden vereerden.

Leertekst

Een van de eerste landen was Egypte. Dat was rond 3000 v.C. een rijk land omdat de rivier de Nijl zorgde voor vruchtbare landbouwgrond.

De Egyptenaren hadden een heleboel goden en godinnen. Vooral voor dingen die ze niet konden verklaren. Waarom onweerde het soms, waarom stormde het of wilde het juist niet regenen? Of waarom kwam de zon iedere dag op en waarom ging hij weer onder? De Egyptenaren geloofden dat de goden verantwoordelijk waren voor al die gebeurtenissen in de natuur.

Daarom noemen we de godsdienst van de Egyptenaren een **natuurgodsdienst**.

Egyptenaren vereerden hun goden in speciale gebouwen. Die gebouwen heten tempels. Daar brachten ze offers (geschenken) aan de goden om hen tevreden te houden. Niemand mocht een tempel binnen, behalve een **priester**. Dat is iemand die zorgt voor het contact tussen mensen en goden. Priesters wisten hoe je de goden tevreden hield. Dat was belangrijk, want de Egyptenaren geloofden dat ontevreden goden zorgden voor rampen en ongelukken. Bijvoorbeeld voor een misoogst of slecht weer.

6 Lees tekst A ‘Als de goden boos zijn …’. Welke twee uitspraken over de Egyptische godsdienst zijn juist?

- ☐ A Egyptenaren aanbaden veel verschillende goden.
- ☐ B Egyptenaren bezochten regelmatig de tempel.
- ☐ C Egyptenaren brachten in piramides offers aan de goden.
- ☐ D Egyptenaren vereerden maar één god.
- ☐ E Egyptenaren vereerden natuurkrachten.

7 Welke taak hadden de priesters?

.....

.....

.....

.....

8 Hoe werden de goden vereerd?

- ○ A Door grafkamers te bouwen.
- ○ B Door heel hard te werken.
- ○ C Door te knielen en te gaan bidden.
- ○ D Door tempels te bouwen en offers te brengen.

9 De Egyptenaren geloofden dat ontevreden goden zorgden voor rampen en ongelukken. Bijvoorbeeld voor een misoogst.

(t) Wat is een misoogst?

○ A Een feest om te vieren dat de oogst binnen is.

○ B Een hele goede opbrengst van het land.

○ C Een oogst die mislukt is.

10 Gebruik bron 2. Je ziet hier een heel belangrijke god uit het oude Egypte. Zijn naam is Ra. Bekijk hem goed.
Beschrijf hoe Ra eruitziet.

.....

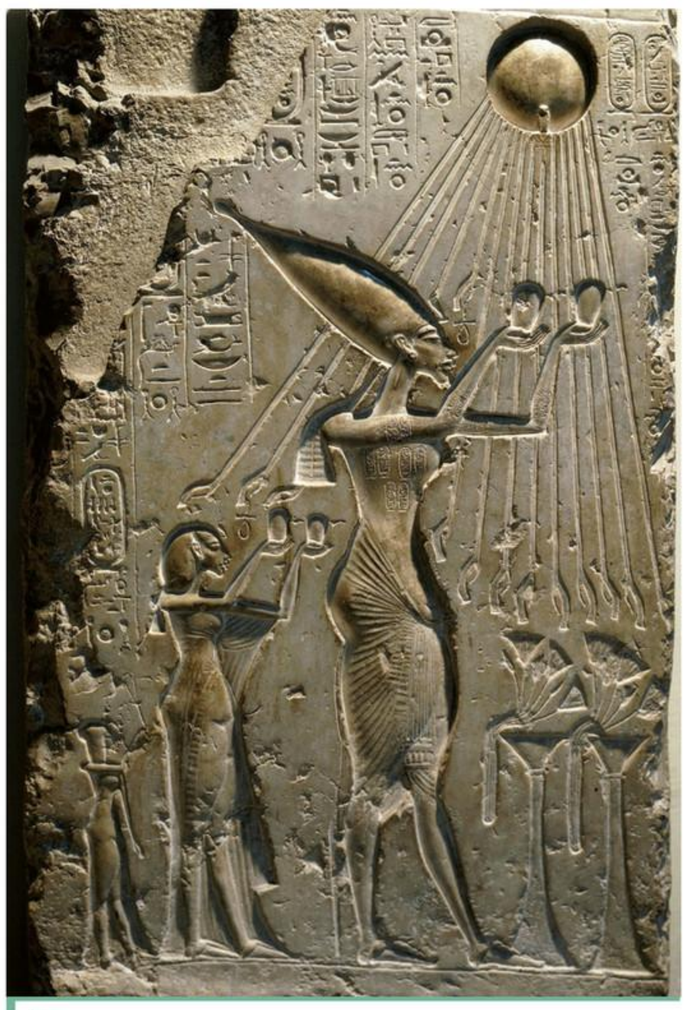
.....

.....

.....

Bron 2

Bron 3

11 a Wat voor god zal Ra zijn geweest?

○ A Hij liet de Nijl overstromen.

○ B Hij zorgde dat de zon opkwam en onderging.

○ C Hij zorgde ervoor dat het weleens onweerde.

b Waaraan zie je dat?

.....

12 Welke zinnen horen bij elkaar? Maak de juiste combinaties.

A Voor alles in de natuur is een god.

B De goden moeten tevreden blijven.

C Er gebeurt een ramp in de natuur.

D De zon komt op en gaat weer onder.

1 Daar zorgt Ra voor.

2 Dat heet een natuurgodsdienst.

3 Er is een god boos.

4 Offers brengen is belangrijk.

A hoort bij .....

B hoort bij .....

C hoort bij .....

D hoort bij .....

13 Gebruik bron 3. Wat zie je op deze bron?

○ A Een familie brengt offers.

○ B Een familie is aan het zonnebaden.

○ C Een familie is zich aan het wassen.

○ D Een familie wil er mooi uitzien.

14 Voor welke god wordt er in bron 3 geofferd?
Vul de ontbrekende woorden in.
De familie brengt een offer aan de god ..... . Dat kun je zien aan de ..... .

B Mummies

Leerdoel

Ik kan vertellen hoe de Egyptenaren dachten over het leven na de dood.

Leertekst

De Egyptenaren geloofden dat er een dodenrijk bestond: een plek waar je na je dood verder leefde. Maar niet iedereen ging naar dit dodenrijk. Daar kwamen alleen de mensen die goed geleefd hadden. Bovendien kon je daar niet leven zonder lichaam. Het lichaam van de dode moest dus volledig bewaard blijven. Daarom maakten de Egyptenaren er een **mummie** van.

Een mummie maken was erg duur en gebeurde daarom alleen bij heel rijke mensen. Het maken duurde ongeveer zeventig dagen. Eerst werden de ingewanden verwijderd door een gat in de buik. Daarna werden de hersenen door de neus uit de schedel getrokken. Dan werd het lichaam in een bad met zout gelegd. Zo droogde het goed uit. Daarna werd het lichaam ingesmeerd met olie en tot slot in doeken gewikkeld.

15 Waarom moest het lichaam van een dode goed bewaard blijven?

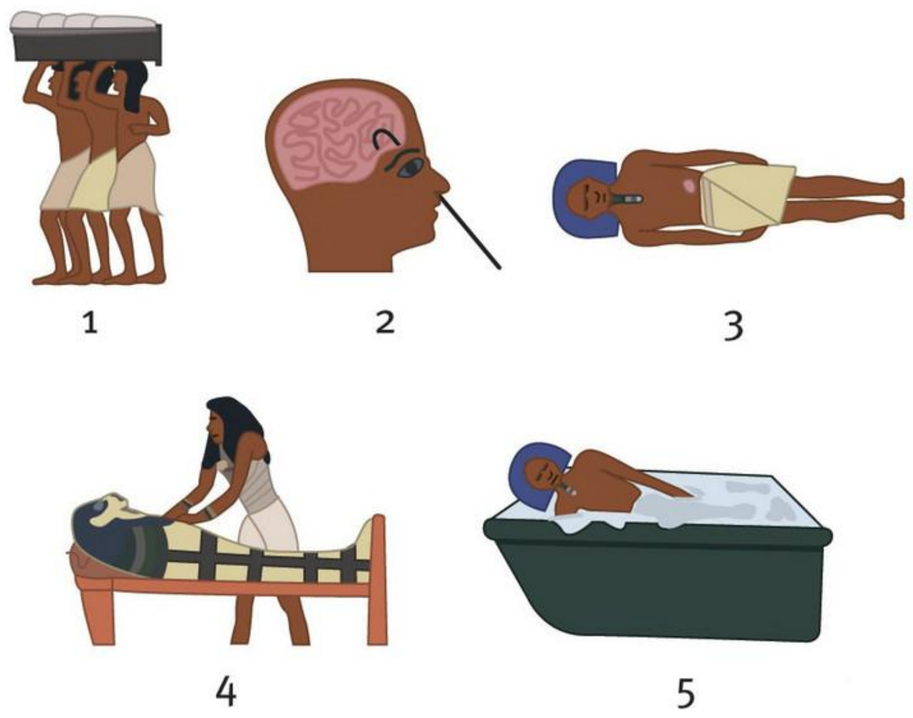
- ○ A Anders ging het lichaam stinken.
- ○ B Anders kon de dode niet verder leven in het dodenrijk.
- ○ C Anders kon het niet in doeken gewikkeld worden.
- ○ D Anders zou het lichaam vergaan.

16 Lees tekst B ‘Mummies’ goed. Hieronder zie je hetzelfde verhaal, in afbeeldingen.

Zet de afbeeldingen in de goede volgorde.

De goede volgorde is:

afbeelding .....

17 Waarom werd van het lichaam van de dode een mummie gemaakt? Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *dodenrijk* • *doeken* • *dood* • *duizenden* • *gedroogd* • *houdbaar* • *lichaam* • *mummies* • *voortleven*.

Een ..... lichaam bederft snel. Een bedorven lichaam kan niet ..... in het ..... .
Doordat het dode lichaam werd ....., bleef het lang ..... . Na het drogen werd het droge ..... in ..... gewikkeld. En dat het heeft gewerkt, is wel gebleken. We hebben ..... gevonden die er ..... jaren later nog net zo goed uitzien als toen ze werden gemaakt.

18 Gebruik bron 4.

Wat gebeurt hier?

- ○ A De hersenen worden door de neus uit de schedel getrokken.
- ○ B De ingewanden worden verwijderd door een gat in de buik.
- ○ C Het lichaam wordt in doeken gewikkeld.
- ○ D Het lichaam wordt in een bad met zout gelegd.

19 Lees tekst B ‘Mummies’ nog een keer. Wat gebeurde er volgens de Egyptenaren met mensen na de dood?

.....

.....

20 (t) Om in het dodenrijk te komen moesten de Egyptenaren voldoen aan twee eisen. Onderstreep deze twee eisen in tekst B ‘Mummies’. Dat doe je zo:

- Lees tekst B helemaal.
- Onderstreep de twee eisen waaraan doden moesten voldoen om in het dodenrijk te kunnen komen.

Bron 4 Het lichaam is in doeken gewikkeld en een mummie geworden. De ingewanden van de dode zitten in vier kruiken. Een priester gekleed als de god Anubis buigt zich over de mummie.

C Een groot graf

Leerdoel

Ik kan uitleggen waarom de Egyptenaren piramides bouwden.

Leertekst

De Egyptische koning werd **farao** genoemd. De farao was heel belangrijk voor het bestuur en de godsdienst. Soms werden zijn mummie en al zijn kostbaarheden in een **piramide** gelegd. Een piramide is een stenen graf voor de farao. De Egyptenaren geloofden dat de farao vanuit een piramide gemakkelijker naar het dodenrijk kon komen.

Tienduizenden arbeiders waren vele jaren bezig met de bouw van een piramide. Grote stenen werden over de Nijl naar de bouwplaats gebracht en opgestapeld. Hoe de Egyptenaren de stenen omhoog konden krijgen, blijft een raadsel. Slepen over een helling? Takelen?

De grootste piramide is 150 meter hoog en staat er al 4.000 jaar. In een piramide waren gangen die naar de grafkamer liepen. Die ruimte was prachtig versierd met schilderingen en op de muren stonden verhalen over het leven van de farao.

Erg veilig was zo'n groot graf niet. Rovers hebben alle piramides opengebroken. Ze hebben de kostbaarheden van de koningen gestolen en hun mummies beschadigd. Daarom maakten de Egyptenaren later graven in rotsen, op moeilijk te vinden plaatsen in de bergen.

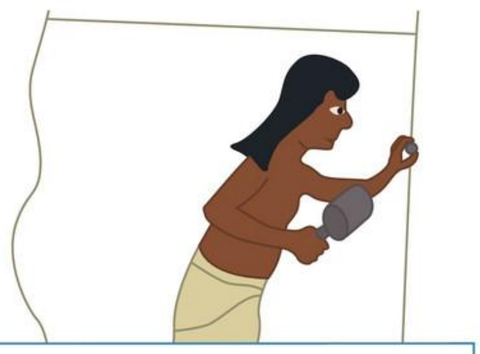
21 Wie was de belangrijkste persoon in Egypte?

.....

22 Welke uitspraak hoort *niet* bij de farao?

- ○ A Hij was belangrijk voor het bestuur en de godsdienst.
- ○ B Hij was een Egyptische koning.
- ○ C Hij werd als mummie in zijn graf gelegd.
- ○ D Hij woonde in een piramide.

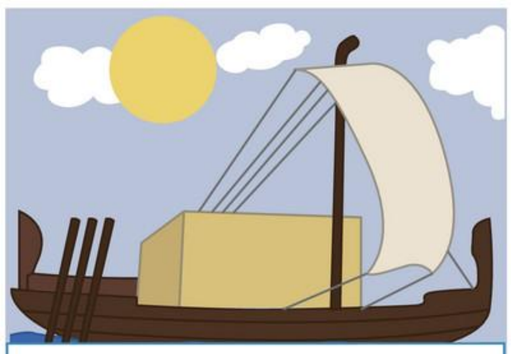
23 Deze afbeeldingen gaan over de bouw van een piramide. Schrijf onder elke afbeelding wat er gebeurt.

.....

.....

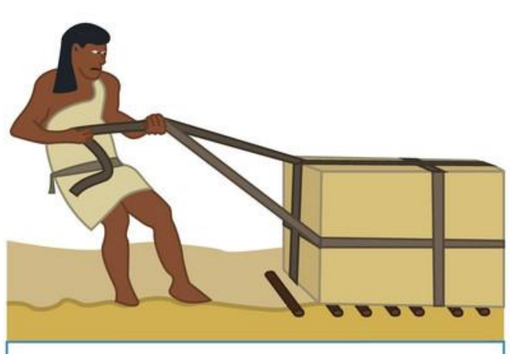
.....

.....

.....

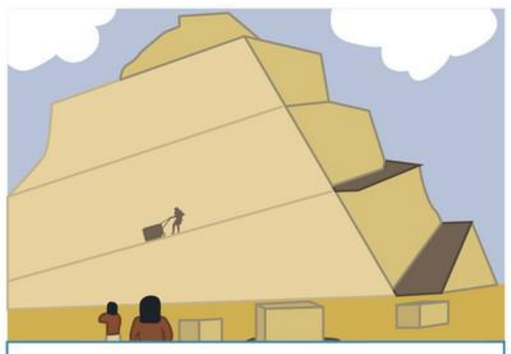
.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

24 Gebruik bron 5.

Wat is op deze bron te zien? Streep de foute woorden door.

Op deze bron zie je *de bouw van een paleis* • *mummie* • *piramide*. Dat is een stenen graf voor de *farao* • *slaven* • *goden*. Ze werden gebouwd door *priesters* • *arbeiders* • *goden*.

25 Lees tekst C ‘Een groot graf’. Vul de zin aan.

In Egypte staan nog altijd enkele reusachtige piramides. Deze piramides waren bedoeld om

.....

.....

.....

.....

26 De meeste voorwerpen van de Egyptenaren zijn niet gevonden in piramides maar in rotsgraven. Wat is daarvoor de reden?

○ A Farao’s in piramides kwamen in het dodenrijk aan en hun spullen ook, farao’s in rotsgraven niet.

○ B Piramides zijn makkelijk te vinden en dus vaker leeggeroofd dan rotsgraven.

○ C Rijke farao’s hadden een rotsgraf in de bergen, arme farao’s een piramide.

27 Op de muren van de grafkamer stonden verhalen over het leven van de farao.

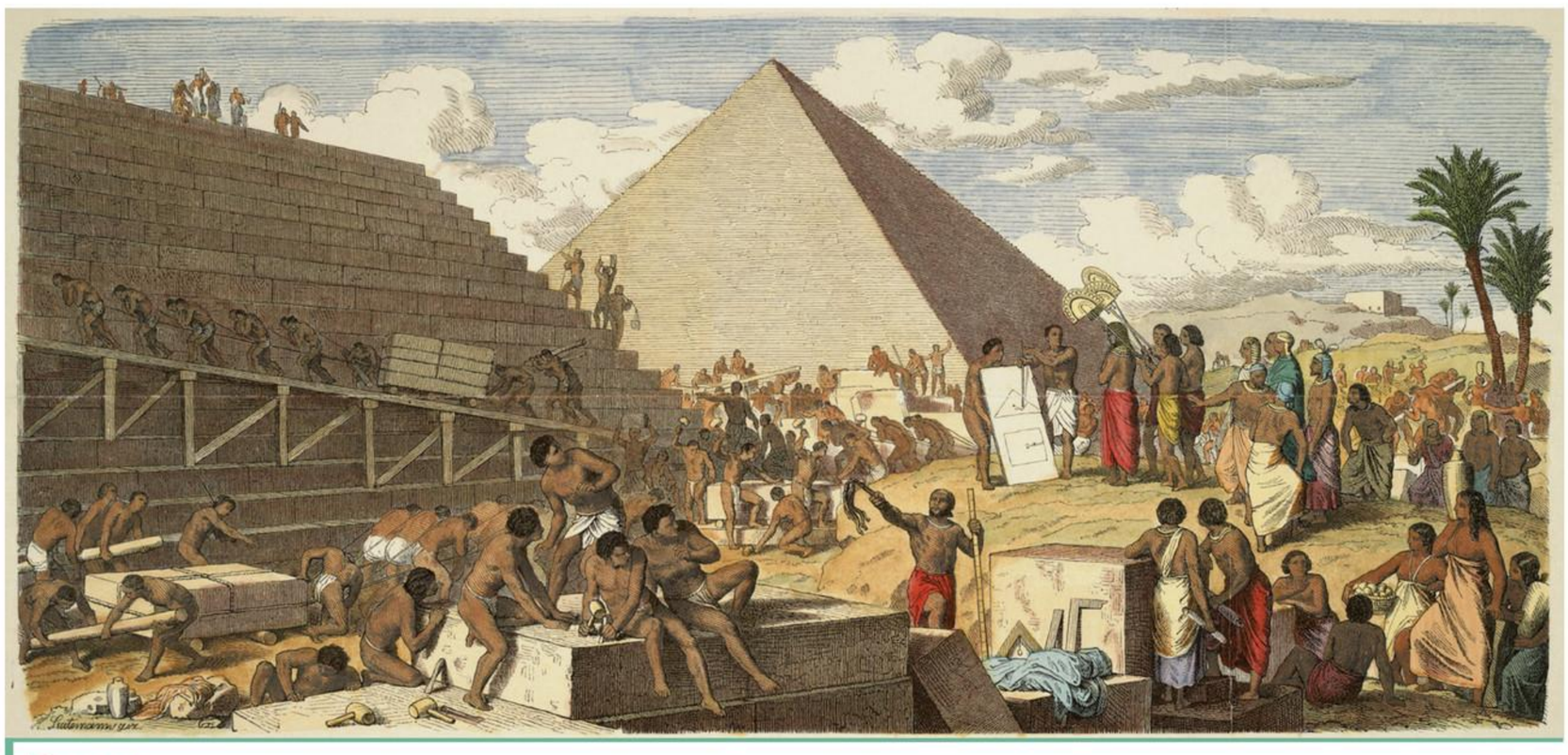
a Welk soort bron is dat?

○ A Een geschreven bron.

○ B Een ongeschreven bron.

b Streep het foute woord door.

De Egyptenaren leefden dus in de *historie* / *prehistorie*.

Bron 5

Verdiepen

De piramide van Cheops

Veel toeristen bezoeken de piramides als ze in Egypte op vakantie zijn. De piramide van Cheops wordt dan bijna nooit overgeslagen. Het is namelijk de grootste piramide. Hij werd gebouwd als graf voor farao Cheops.

De vraag is:

In wat voor tijd leefde farao Cheops?

Bron 6 De piramide van Cheops.

Bron 7 Het leven van farao Cheops.

We weten weinig van het leven van farao Cheops. Hij regeerde van 2589 v.C. tot 2566 v.C. Hij deed dat vanuit de stad Memphis. Toen hij regeerde, ging het goed met de Egyptische economie. Kunstenaars maakten prachtige werken. De bouw van de piramide duurde bijna dertig jaar. Ongeveer 1.000 jaar geleden hebben mensen de grafkamer van de piramide leeggeroofd.

28 Gebruik bron 7. Leg uit dat het moeilijk is om het leven van Cheops te bestuderen.

.....

.....

29 Gebruik bron 6 en 7. In welke bron vind je welke informatie? Vul het schema in over het leven van Cheops.

	Info	Bron
Politiek	Hij regeerde van 2589 tot 2566 v.C.	
Economie	Het ging goed met Egypte.	
Kunst/ cultuur	• Er werden kunstwerken gemaakt. • Er is een piramide gemaakt. • Zijn graf is leeggeroofd. • Er is een piramide van Cheops.	

30 Wat was het belangrijkste middel van bestaan in de tijd van Cheops?

- ○ A Handel.
- ○ B Industrie.
- ○ C Jagen en verzamelen.
- ○ D Landbouw.

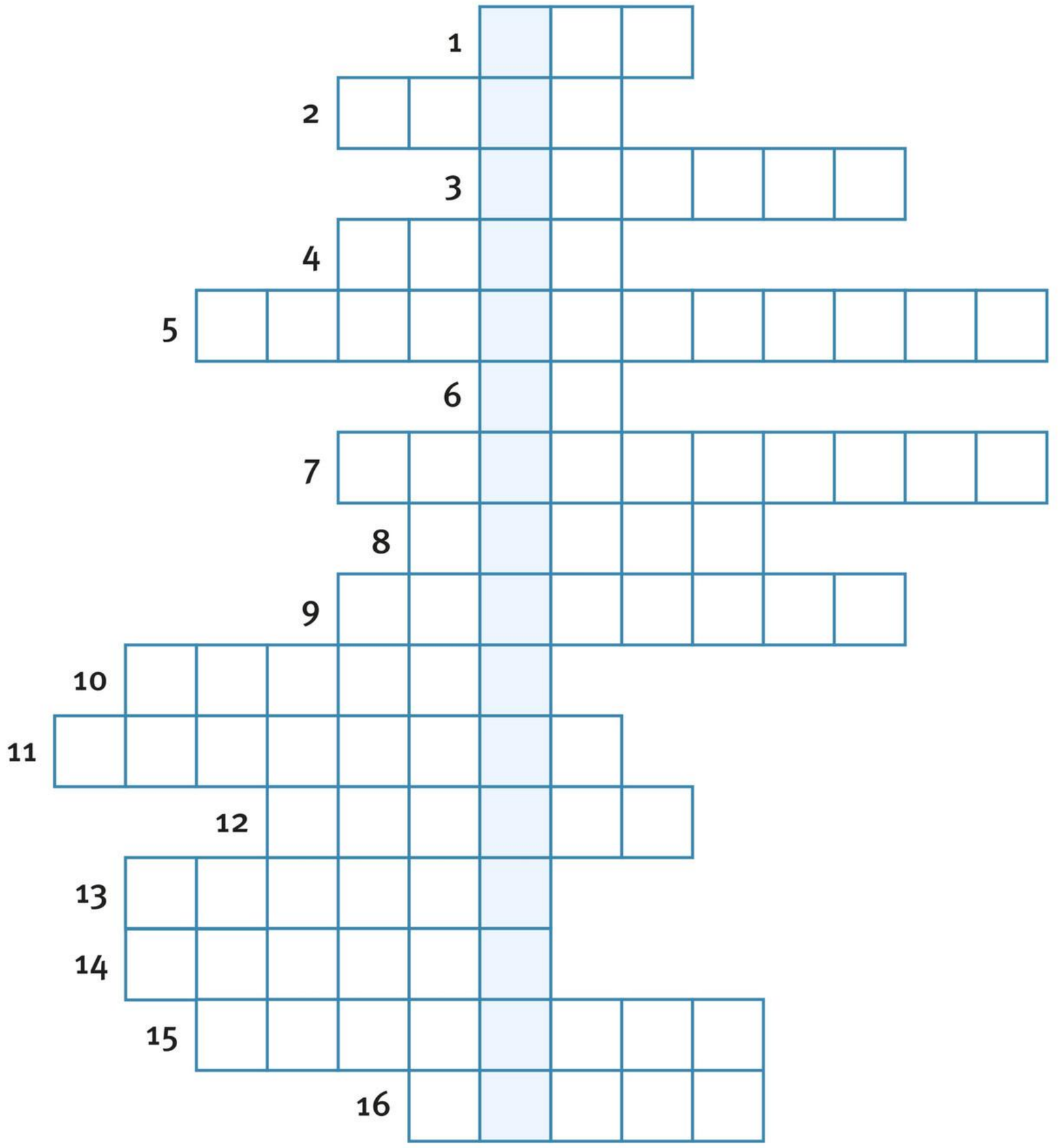
31 In wat voor een tijd leefde farao Cheops? Streep de foute woorden door.

Farao Cheops leefde *voor* / *na* de tijd van jagers en verzamelaars. Zijn regering duurde *maar twee jaar* / *meer dan twintig jaar*. Het was een economisch *goede* / *slechte* tijd. Dat kun je zien aan *de boot van de farao* / *de kunstwerken en het graf* / *het gevonden geld*.

Eindopdracht

32 Welk woord hoort bij de omschrijvingen? Zet het woord in de puzzel.

1 Belangrijke rivier in Egypte.
2 Een piramide is een … voor een farao.
3 Gebouw waar goden worden vereerd.
4 Het lichaam van de dode werd in een bad met … gelegd.
5 De woestijn is ongeschikt voor landbouw want de grond is …
6 God die wordt afgebeeld met een zon boven zijn hoofd.
7 Werden uit de buik van een dode gehaald.
8 De Egyptenaren geloofden dat … verantwoordelijk waren voor gebeurtenissen in de natuur.
9 Plek waar de Egyptenaren na hun dood heengingen.
10 Cadeaus voor de goden.
11 Groot, stenen, puntig graf.
12 Egypte ligt in dit werelddeel.
13 Lichaam dat klaargemaakt is voor de reis naar het dodenrijk.
14 Dode lichamen werden met olie ingesmeerd en in … gewikkeld.
15 Dienaar van de goden in de tempel.
16 Bouwmateriaal voor de piramide.

33 Welk woord lees je in de blauwe vakjes van de puzzel?

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§5 Samenvatten

Paragraaf 2

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen hoe de eerste mensen ontstonden.
- Ik kan uitleggen hoe jagers-verzamelaars leefden.
- Ik kan vertellen waarom we weinig weten van de eerste moderne mensen.

1 Leg uit wanneer en waar de eerste mensen ontstonden. Maak de zinnen kloppend.
De eerste aapmensen ontstonden ..... jaar geleden in het werelddeel ..... .
De eerste moderne mensen ontstonden ..... jaar geleden in het werelddeel ..... .

2 Hoe leefden jagers-verzamelaars? Schrijf vier kenmerken op.

1 .....
.....
2 .....
.....
3 .....
.....
4 .....
.....

3 Om welke twee redenen weten we weinig over het leven van jagers-verzamelaars?

1 .....
.....
2 .....
.....

Paragraaf 3

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen waardoor mensen konden gaan leven van de landbouw.
- Ik kan vier gevolgen noemen van de overgang naar landbouw.
- Ik kan vertellen hoe handel en steden ontstonden.

4 Waarom gingen mensen van jagen en verzamelen over op landbouw? Streep de foute woorden door.
Er groeiden wilde *graansoorten* / *paddenstoelen* in het Midden-Oosten. Mensen gingen daarmee *onkruid* / *voedsel* verbouwen. Ook temden ze wilde dieren, zoals *runderen* / *leeuwen*, en gebruikten die als vee.

5 Welke gevolgen had het ontstaan van de landbouw? Vul het schema in.

	Jagers-verzamelaars	Boeren
Middel van bestaan		
Wonen		
Grootte van de groep		
Sociale verschillen	*Wel / Niet*	*Wel / Niet*
Ziekte		

6 Door de landbouw ontstonden er nieuwe dingen zoals: handel, steden en een land. Hoe ging dat? Maak de zinnen kloppend. Kies uit: *ambachten* • *bestuur* • *bevolking* • *boer* • *handel* • *koning* • *slaven* • *steden* • *voedsel*.

Door de landbouw hadden mensen meer ..... . Daardoor groeide de ..... en hoefde niet iedereen ..... te zijn. Zo ontstonden er ..... . Mensen ruilden met elkaar en zo ontstond er ..... . De dorpen groeiden en werden ..... . Op plaatsen waar veel mensen bij elkaar wonen, is het nodig dat er een ..... komt. Degene met de meeste macht was de ..... . Degene met de minste macht waren de ..... .

Paragraaf 4

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen hoe de Egyptenaren hun goden vereerden.
- Ik kan vertellen hoe de Egyptenaren dachten over het leven na de dood.
- Ik kan uitleggen waarom de Egyptenaren piramides bouwden.

7 Leg uit hoe de Egyptenaren hun goden vereerden. Gebruik de volgende begrippen: *natuurkrachten* • *offers* • *priesters* • *tempels*.

.....

.....

.....

.....

8 Beschrijf hoe de Egyptenaren dachten over het leven na de dood. Gebruik de volgende begrippen: *dodenrijk* • *goed geleefd* • *mummie*.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

9 Om welke reden lieten de farao's piramides bouwen?

.....

.....

.....

Vaardigheid

Leerdoel

- Ik kan uitleggen dat we niet alles over het verleden te weten kunnen komen.

10 Hoe kunnen we iets weten over het verleden? Streep de foute woorden door.

Iets wat bewaard is uit het verleden noemen we een *overblijfsel* • *spoor*. Een voorbeeld van zo'n overblijfsel is een *stenen bijl* • *stuk vlees*. Een bron geeft informatie over *de toekomst* • *het verleden*.

§6 Afsluiting

Oefenen voor je toets

1 Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

A Aapmensen maken stenen werktuigen en wapens.

B Andere menssoorten sterven uit.

C De eerste mensensoorten ontdekken vuur.

D De moderne mensen ontstaan in Afrika.

De goede volgorde is: .....

2 Waarom weten we weinig over het leven van jagers-verzamelaars? Streep de foute woorden door.

Jagers-verzamelaars trokken rond en hadden *veel* / *weinig* spullen. De spullen die ze hadden, waren vaak gemaakt van hout en die zijn *goed* / *niet* bewaard gebleven. Jagers-verzamelaars leefden in de *historie* / *prehistorie*. Ze lieten dus *wel* / *geen* geschreven teksten na.

3 Gebruik bron 1.

a Deze bron geeft ons informatie over het leven van jagers-verzamelaars in de prehistorie. Wat kunnen we uit de bron leren over het leven van jagers-verzamelaars, en wat niet?

	Wel	Niet
Welke wapens jagers-verzamelaars gebruikten		
Op welke dieren jagers-verzamelaars jaagden		
In welk gebied jagers-verzamelaars woonden		

b Hoe leefden jagers-verzamelaars? Noem twee punten.

1 .....

.....

2 .....

.....

.....

Bron 1 Een rotstekening van een jager, gevonden in de Sahara. De tekening is ongeveer 10.000 jaar oud.

4 Welke drie redenen waren er voor de overgang van jagen-verzamelen naar landbouw?

☐ A Er ontstonden sociale verschillen.

☐ B Het lukte om wilde dieren te temmen.

☐ C In het Midden-Oosten groeiden graansoorten die geschikt waren om te verbouwen.

☐ D Mensen gingen de gewassen water geven en haalden onkruid weg.

☐ E Mensen hadden geen zin meer om rond te trekken.

5 **a** Gebruik bron 2. Bij welke sociale laag hoorde deze man?

○ A Bij de bestuurders.

○ B Bij de boeren.

○ C Bij de mensen met een ambacht.

b Streep de foute woorden door.

Jagers-verzamelaars hadden geen bestuurders. Ze leefden samen in een kleine groep mensen. Besluiten konden ze daarom *makkelijk* / *moeilijk* samen nemen. In een groep van jagers-verzamelaars waren *grote* / *kleine* sociale verschillen.

c Streep de foute woorden door.

In sommige gebieden was de opbrengst van de landbouw groot. Daarom werkten *meer* / *minder* mensen als boer. In de eerste steden was *wel een* / *geen* bestuur. Er waren *grote* / *kleine* sociale verschillen. In steden woonden meestal *meer dan* / *ongeveer* dertig mensen samen. Besluiten konden ze daarom *makkelijk* / *moeilijk* samen nemen.

Bron 2 Een Egyptenaar die het land ploegt. (Houten model uit ongeveer 2000 v.C.)

6 Maak de juiste combinaties.

A Ambacht

B Bestuur

C Farao

D Handelaren

E Slaven

1 Het beroep van mensen die producten voor anderen maken

2 Koning van Egypte

3 Mensen die niet vrij zijn en geen macht hebben

4 Mensen die producten kopen en verkopen

5 Mensen die regels maken en taken verdelen

A hoort bij .....

B hoort bij .....

C hoort bij .....

D hoort bij .....

E hoort bij .....

7 De volgende uitspraken gaan over godsdienst. Welke twee uitspraken zijn juist?

☐ A Alle Egyptenaren kregen na de dood een graf in een piramide.

☐ B Dankzij vondsten weten we precies welk geloof jagers-verzamelaars hadden.

☐ C Egyptenaren dachten dat ze na de dood voortleefden in een dodenrijk.

☐ D Egyptenaren vereerden hun goden in tempels. Daar brachten ze offers.

☐ E Voor de reis naar het dodenrijk maakte het niet uit hoe je lichaam eruitzag.

8 **a** Om welke reden laten we de tijd van jagers en boeren rond 200.000 v.C. beginnen?

.....

.....

b Streep het foute woord door.
De tijd van jagers en boeren laten we eindigen in 3000 v.C. Toen vonden bijvoorbeeld de Egyptenaren het schrift uit. De Egyptenaren leefden dus in de *historie* / *prehistorie*.

9 Zet de volgende woorden onder de juiste afbeelding: *dorpen* • *eerste mensen* • *jagen* • *landbouw* • *mummies* • *natuurgodsdienst* • *Nijl* • *piramide* • *ploeg* • *rondtrekken* • *techniek* • *verzamelen*.

.....

.....

.....

10 (v) Hoe noemen we iets wat ons informatie geeft over het verleden?

.....

11 (v) We weten niet wat de namen van jagers-verzamelaars waren.
Waarom kunnen we dat niet weten?

.....

.....

.....

Begrippen

Paragraaf 2

moderne mens

De menssoort die nu nog bestaat.

jager-verzamelaar

Iemand die leeft van op dieren jagen, vissen en eetbare planten verzamelen.

prehistorie

De tijd waarin mensen geen teksten schreven.

schrift

Een manier waarop je een bericht met letters of tekens vastlegt.

historie

De tijd waaruit we geschreven bronnen hebben.

Tijdbalk

DE TIJD VAN JAGERS EN BOEREN

3000 v.C.

Paragraaf 3

landbouw

Het verbouwen van voedsel en houden van vee.

sociale verschillen

Verschillen tussen groepen mensen in rijkdom en macht.

ambacht

Een beroep waarmee iemand spullen maakt voor anderen.

handel

Producten kopen en verkopen of ruilen.

bestuur

Mensen die plannen en regels maken en taken verdelen.

slaaf

Iemand die niet vrij is en voor anderen moet werken.

Paragraaf 4

natuurgodsdienst

Het geloof dat goden verantwoordelijk zijn voor gebeurtenissen in de natuur.

priester

Iemand die zorgt voor het contact tussen mensen en goden.

mummie

Een lichaam van een dode dat werd gedroogd, ingesmeerd en in doeken gewikkeld, zodat het goed bewaard bleef.

farao

Koning van Egypte.

piramide

Een stenen graf voor de farao.

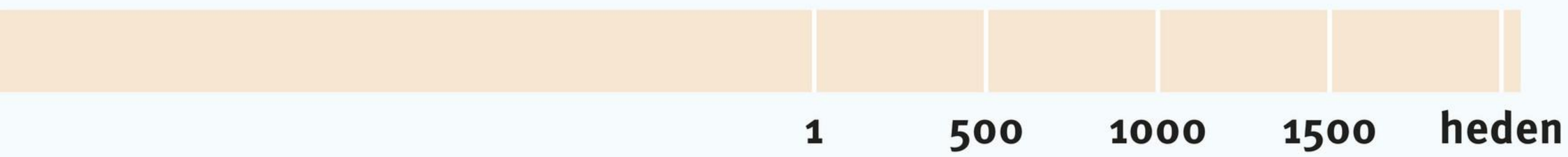
(V) **overblijfsel**

Iets wat bewaard is gebleven uit het verleden.

(V) **bron**

Iets wat informatie geeft over het verleden.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

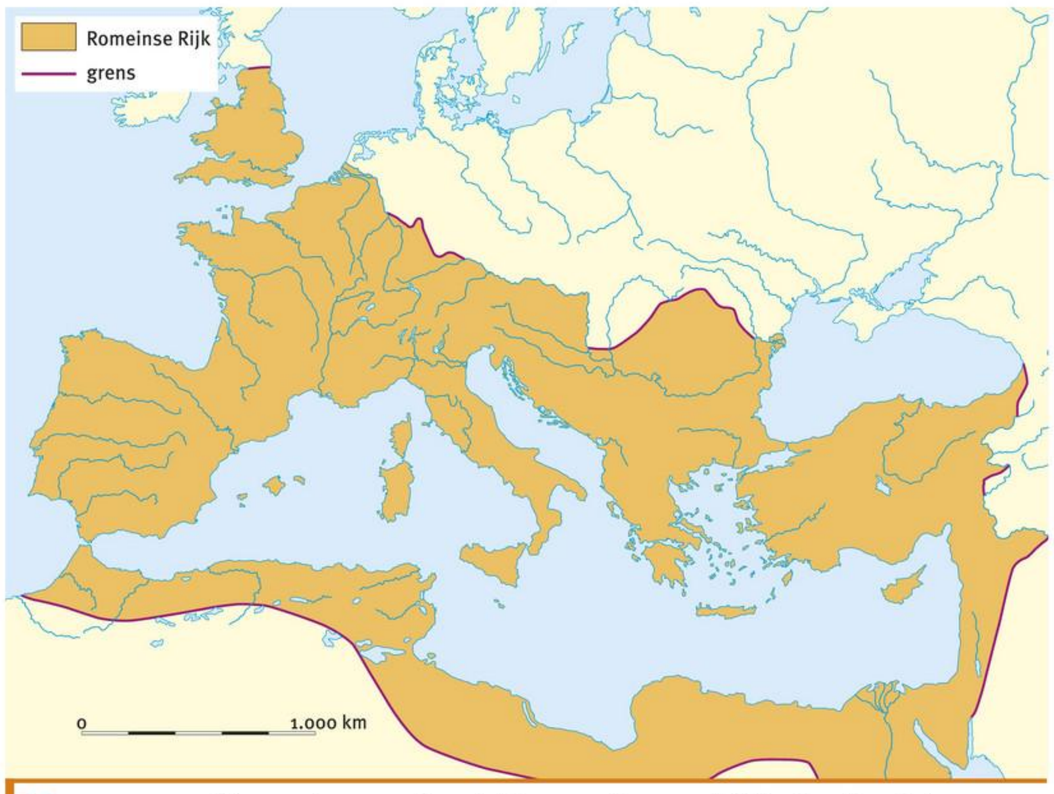
2 De Romeinen

§1 Oriëntatie

Bron 1 Gevecht tussen gladiatoren.

Twee mannen met wapens staan tegenover elkaar. Op de tribune moedigt het publiek hen aan: ‘Steek hem! Maak hem af!’ De mannen zijn Romeinse gladiatoren; knokken is hun beroep. Gladiatoren vochten in grote stadions voor soms wel 50.000 mensen. Ze waren echte idolen. Jongeren waren verliefd op hen of wilden ook zulke spieren. Romeinen hielden van vechten. Van vechten werd je moedig, vonden ze. Je was zelfs voor de dood niet meer bang. Daarom hielden gladiatoren wedstrijden waarin alleen de sterkste overleefde. En daarom hadden Romeinen veel respect voor moedige soldaten.
In de tijd van Grieken en Romeinen veroverde het Romeinse leger het ene land na het andere. De Romeinen waren vanaf 50 v.C. de baas rond de Middellandse Zee en in een flink stuk van Europa.

Bron 2 Kaart van het Romeinse Rijk in het jaar 117 n.C.

1 Wat doet een gladiator?

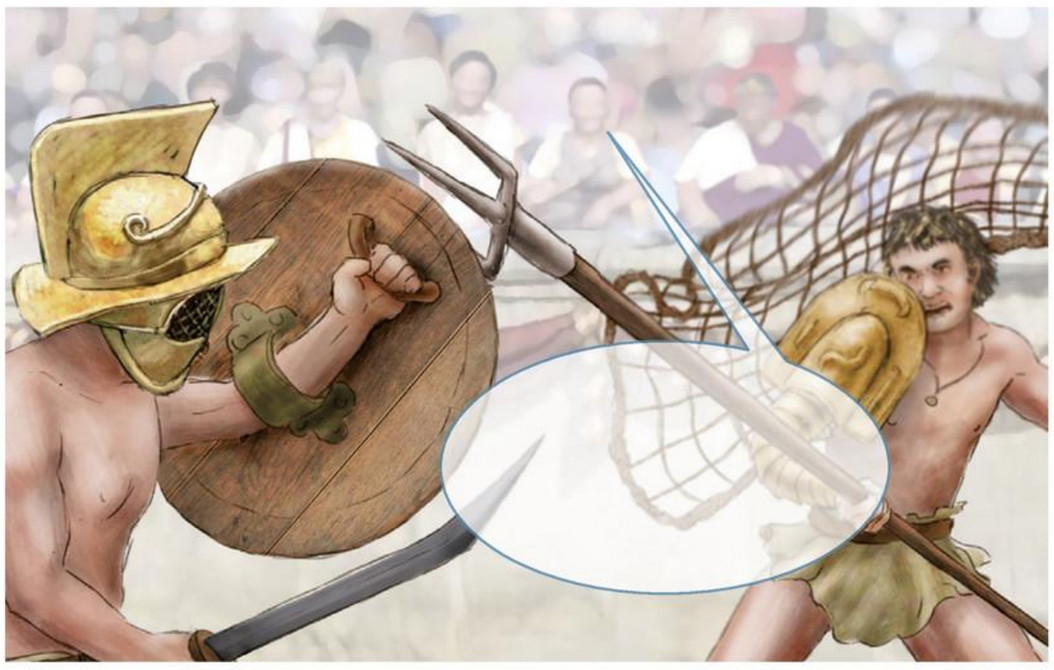
- ○ A Hij vangt vissen met een net.
- ○ B Hij vecht in het leger.
- ○ C Hij vecht in wedstrijden.

2 Hoe dachten Romeinen over vechten? Schrijf de goede zin in de tekstballon. Kies uit:

Geweld mag alleen als je in nood bent. •

Wij houden van vechten! •

Wij zijn tegen geweld!

3 Kijk naar de gladiatoren in bron 1.

a Welk wapen zou jij kiezen als je zelf gladiator was?

..... omdat

.....

.....

b Wat zou je aantrekken om jezelf te beschermen?

..... omdat

.....

.....

4 Teken jezelf als gladiator. Teken je gekozen wapen en de kleding die je draagt.

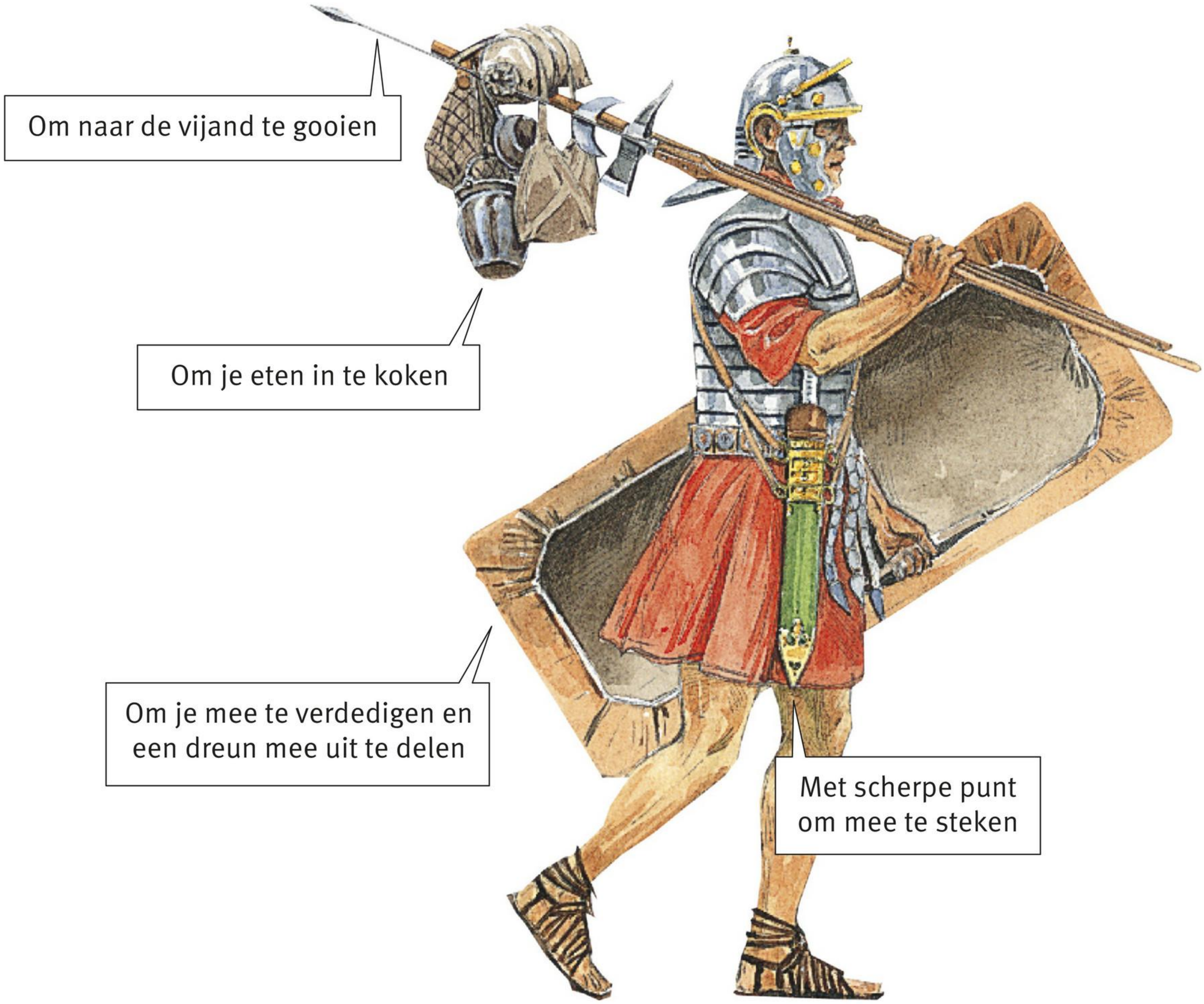
5 Gebruik bron 2 en de kaartjes hieronder. In welke landen waren er Romeinen? Zet kruisjes bij de juiste kaartjes.

☐ Nederland ☐ Denemarken ☐ Turkije

§2 Het Romeinse Rijk

BASIS

Bron 1 Romeinse soldaat.

Intro

Marius is een Romeinse soldaat: een echte vechtmachine. Hij kan zijn vijand doden met een speer, zwaard of dolk. Zelfs zijn schild gebruikt hij als wapen: de bol voorop kan een dreun uitdelen als een ijzeren vuist. Als soldaat moet Marius een goede conditie hebben. Daarom traint hij elke dag. Door te vechten met extra zware wapens. Of door 35 kilometer te lopen met 30 kilo wapens en potten en pannen op zijn rug. Als Romeinse soldaat moet Marius altijd gehoorzamen. Ook al krijgt hij een opdracht die zijn dood betekent. Met het leger trekt Marius naar verre landen. Die verovert het leger voor het Romeinse Rijk.

De vraag van deze paragraaf is:
Hoe konden de Romeinen zo'n groot rijk opbouwen?

1 Gebruik bron 1. Welke wapens draagt een Romeinse soldaat? Teken de wapens die ontbreken. Schrijf de namen erbij.

2 Romeinse soldaten sprongen vaak op en neer. Dat klinkt gek, maar ze werden er lenig en sterk van.
Lees in de intro wat Marius nog meer doet om sterk te worden. Schrijf het in het schema.

Training Marius

3 Gebruik bron 1. Waarom heeft Marius potten en pannen bij zich?

○ A Om vijanden mee op hun kop te slaan.

○ B Omdat elke Romeinse soldaat zijn eigen eten kookt.

○ C Omdat het stoer is om zware pannen te dragen.

4 Wat past bij een Romeinse soldaat? Vier antwoorden zijn goed.

☐ A Aardig.

☐ B Echte vechtmachine.

☐ C Eigenwijs.

☐ D Geeft snel op.

☐ E Gehoorzaam.

☐ F Goede conditie.

☐ G Kan goed zingen.

☐ H Verovert landen.

☐ I Voorzichtig.

5 Ben jij geschikt voor het Romeinse leger? Doe de test! Zet kruisjes op de juiste plaats.

Eis	Ja	Nee
Je bent minstens 1,75 meter lang.		
Je bent gespierd.		
Je bent niet te dik.		
Je hebt goede ogen.		
Je hebt goede oren.		
Je kunt lezen en schrijven.		
Je bent moedig.		
Je vindt het prima om voor twintig jaar bij het leger te gaan.		
Je volgt altijd bevelen op, ook al wordt het je dood!		
Je bent bereid je eigen vriend te doden, als hij in opstand komt tegen Rome.		

Wil je weten of je geschikt bent voor het Romeinse leger? Draai je boek om en lees de uitslag!

Overal 'ja'?	Eén of meer keren 'nee'?
Gefeliciteerd! Je bent geschikt voor het Romeinse leger. Ja, trouw aan Rome moest voor een Romeinse soldaat zelfs boven vriendschap gaan.	Vergeet het dan maar!

A Een groot rijk

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe Rome van een klein dorp uitgroeide tot een wereldrijk.

Leertekst

In wat nu Italië is, ontstond rond 750 v.C. Rome. Dat was toen een dorp aan een rivier. Rome lag ook vlak bij zee. Doordat Rome zo gunstig lag, groeiden de handel en de bevolking. Door de handel werd Rome steeds rijker en hadden de bestuurders voldoende geld om een sterk leger te vormen. Een leger bestaat uit soldaten die vechten om een gebied te verdedigen of om een ander gebied te veroveren.
Om hun stad en hun handel te beschermen, veroverden de Romeinen de gebieden rond Rome. Hierdoor kregen ze steeds meer macht en rijkdom. De oorlogen leverden niet alleen meer landbouwgrond op, maar ook veel grondstoffen en nieuwe handelsroutes. Om die reden veroverden de Romeinen steeds meer gebieden.

In de 3e eeuw v.C. hadden de Romeinen het grootste deel van Italië veroverd. In de eeuwen daarna veroverden ze de gebieden rond de Middellandse Zee en ook delen van het Midden-Oosten en West-Europa. Zo ontstond een groot rijk: het **Romeinse Rijk**. In de 2e eeuw n.C. was dat rijk op zijn grootst. Rond het jaar 500 kwam er een einde aan het Romeinse Rijk. Het Romeinse Rijk bestond in de periode van de **oudheid**. Dat is de periode tussen 3000 v.C. en 500 n.C.

6 Gebruik tekst A ‘Een groot rijk’. Zet de volgende gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

A Bijna heel Italië is onder bestuur van Rome.

B De Romeinen veroveren de gebieden rond Rome.

C De Romeinen veroveren gebieden rond de Middellandse Zee.

D Het Romeinse Rijk is op zijn grootst.

E Rome is een klein dorp aan een rivier.

De goede volgorde is: .....

7 Het Romeinse Rijk ontstond in de oudheid. Welke periode is dat?

○ A Tussen 10.000 v.C. en 3000 v.C.

○ B Tussen 3000 v.C. en 500 n.C.

○ C Tussen 1000 v.C. en 1500 n.C.

○ D Tussen 500 n.C. en 1000 n.C.

8 Om welke twee redenen voerden de Romeinen telkens oorlog?

- ☐ A De Romeinen hadden een sterk leger.
- ☐ B De Romeinen waren zwakker dan andere volken.
- ☐ C De Romeinen wilden hun godsdienst verspreiden.
- ☐ D De Romeinen wilden hun handelsroutes beschermen en uitbreiden.
- ☐ E De Romeinen wilden meer macht.

9 De volgende zinnen zijn in tweeën geknipt. Welke stukken horen bij elkaar? Maak de juiste combinaties.

- **A** Doordat Rome aan een rivier en dicht bij zee lag,
- **B** Met de handel
- **C** Rome werd steeds rijker en de bestuurders
- **D** Het sterke leger kon
- **1** konden daardoor een sterk leger vormen.
- **2** Rome beschermen en nieuwe gebieden veroveren.
- **3** verdienden de Romeinen veel geld.
- **4** was het voor Romeinen eenvoudig om handel te drijven.

A hoort bij .....

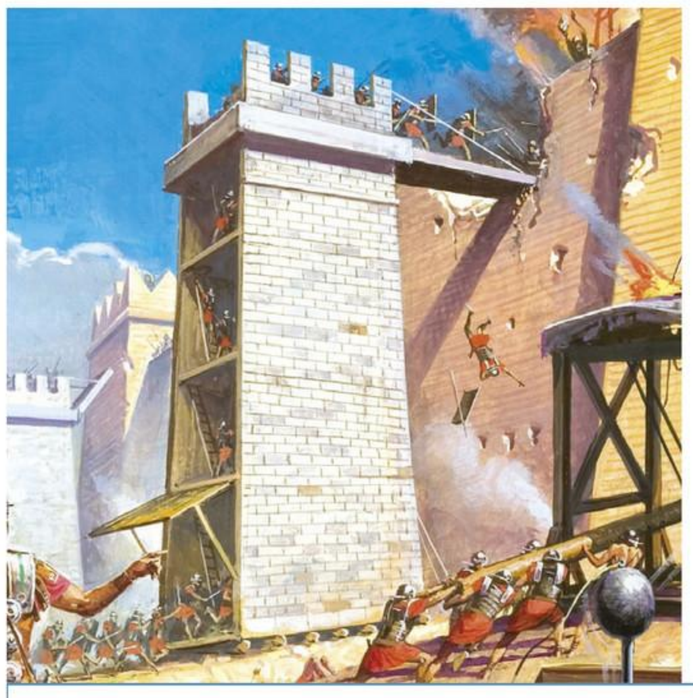
B hoort bij .....

C hoort bij .....

D hoort bij .....

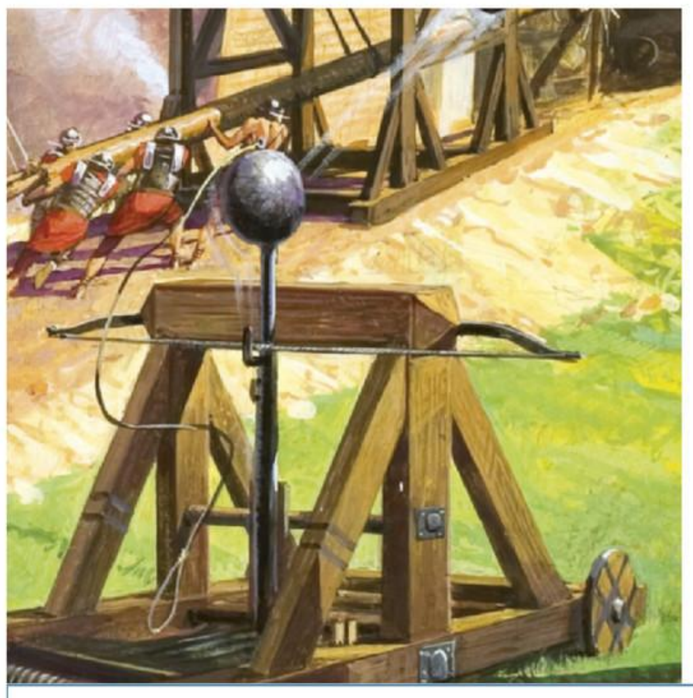
10 Het Romeinse leger vocht slim. Het gebruikte de nieuwste wapens. Bekijk deze Romeinse wapens.

Hoe kun je de wapens gebruiken om een stad te veroveren? Schrijf het onder de afbeeldingen.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

B Een sterk leger

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe de Romeinen in hun grote rijk zo lang de baas konden blijven.

Leertekst

De Romeinen heersten eeuwenlang over een enorm gebied. Hoe konden de Romeinen zo lang de baas blijven in hun grote rijk?

Ten eerste hadden de Romeinen een **beroepsleger**. Dat is een leger dat bestaat uit soldaten die van vechten hun beroep hebben gemaakt. Ze moesten minimaal twintig jaar in het leger blijven. De Romeinse soldaten werden perfect getraind en hadden goede wapens. Het leger kon zich bovendien snel verplaatsen over verharde wegen.

Ten tweede maakten de Romeinen het volk dat ze hadden verslagen, meestal tot hun **bondgenoot**. Dat betekent dat zo'n volk samenwerkte met de Romeinen. Het verslagen volk hield zijn eigen leiders. Zo hadden deze volken minder moeite met de verovering door de Romeinen. In ruil voor zelfbestuur betaalden ze belasting aan de Romeinen. Vaak leverde zo'n volk ook soldaten. Zo werd het Romeinse leger steeds groter en sterker.

11 Welke beschrijving hoort bij het begrip? Maak de juiste combinaties.

- **A** Beroepsleger
- **B** Bondgenoot
- **C** Zelfbestuur
- **1** Een leger dat bestaat uit soldaten die van vechten hun beroep hebben gemaakt
- **2** Een volk dat zijn eigen leiders houdt
- **3** Samenwerken met een ander volk

A hoort bij .....

B hoort bij .....

C hoort bij .....

12 De Romeinen hadden een beroepsleger. Wat zijn twee voordelen van een beroepsleger?

- ☐ A De soldaten betalen belasting.
- ☐ B De soldaten houden hun eigen bestuur.
- ☐ C De soldaten kunnen zich snel verplaatsen.
- ☐ D De soldaten zijn goed getraind.
- ☐ E Er staat altijd een leger klaar.

13 (t) Onderstreep in tekst B ‘Een sterk leger’ twee redenen voor het succes van het Romeinse leger. Dat doe je zo:

- Lees tekst B helemaal.
- De eerste alinea eindigt met een vraag. Die vraag begint met het woord ‘hoe’. Dat betekent hier: om welke redenen.
- In de volgende alinea’s zie je woorden als ‘ten eerste’ en ‘ten tweede’. Die geven een opsomming aan. Er zijn dus twee antwoorden op de vraag uit de eerste alinea.
- Onderstreep in de tweede en derde alinea één zin: de zin met de reden voor het succes van het Romeinse leger.

14 (t) Wat betekent zelfbestuur?

○ A Een volk hoeft geen belasting te betalen.

○ B Een volk mag zelf zijn leiders kiezen.

○ C Een volk mag zijn eigen leger houden.

15 De Romeinen versloegen vele volken.
Om welke reden kwamen veel volken niet in opstand?

○ A Volken hoefden geen belasting te betalen.

○ B Volken mochten hun eigen leger houden.

○ C Volken mochten vaak hun eigen leiders houden.

○ D Volken werden meteen tot slaven gemaakt.

16 Je ontmoet iemand uit een verslagen volk die een Romeinse soldaat is geworden. Je vraagt hem: ‘Hoe vind je het om te vechten voor de Romeinen?’
Zoek zijn antwoord in tekst B ‘Een sterk leger’ en zet het in de tekstballon.

C Romeinen langs de Rijn

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat de gevolgen waren van de Romeinse veroveringen voor de Germanen.

Leertekst

In de 1e eeuw v.C. veroverden de Romeinen het zuiden van wat nu Nederland is. De rivier de Rijn werd de grens van het Romeinse Rijk. In dit gebied woonden **Germanen**. Dat zijn volken die toen in het gebied van Duitsland en Nederland leefden, zoals Friezen en Bataven.

De verslagen Germaanse volken werden bondgenoten van de Romeinen. Dat gold ook voor de Bataven, die in Zuid-Nederland leefden. De Bataven waren boeren die in kleine dorpen woonden. Ze hadden een natuurgodsdienst en kenden geen schrift.

De Romeinse verovering zorgde voor veranderingen in het leven van de Bataven.

De Romeinen bouwden langs de Rijn forten. Dat zijn sterke gebouwen waarin Romeinse soldaten leefden. Bij sommige forten ontstonden steden. De soldaten hadden voedsel en andere producten nodig, die de Bataven uit de omgeving leverden. Uit het zuiden van Europa brachten Romeinse handelaren nieuwe producten mee, zoals glas, olijfolie en wijn. Sommige Bataven vochten jarenlang in het Romeinse leger. Zij leerden schrijven en namen allerlei Romeinse gewoonten over, zoals het geloof in Romeinse goden en het spreken van Latijn. Het leven van de Bataven raakte vermengd met dat van de Romeinen en zo ontstond een nieuwe **cultuur**. Dat zijn de gewoonten en regels van een groep mensen.

17 Welk deel van Nederland hoorde bij het Romeinse Rijk?

- ○ A Het gebied onder de rivier de Maas.
- ○ B Het gebied onder de rivier de Rijn.
- ○ C Het gebied onder de rivier de Waal.
- ○ D Het gebied onder de Waddenzee.

18 (t) Onderstreep in tekst C ‘Romeinen langs de Rijn’ twee gewoonten die bij de Romeinen hoorden. Dat doe je zo:

- Lees tekst C helemaal.
- Zoek de alinea en de zin waarin ‘Romeinse gewoonten’ staat.
- In deze zin staat het woordje ‘zoals’. Dit geeft aan dat er een voorbeeld volgt.
- Onderstreep de twee voorbeelden van Romeinse gewoonten die in deze zin worden genoemd.

19 Welke twee volken hoorden bij de Germanen?

- ☐ A Bataven.
- ☐ B Duitsers.
- ☐ C Friezen.
- ☐ D Italianen.
- ☐ E Nederlanders.
- ☐ F Romeinen.

20 Wat gebeurde er als Romeinen jouw gebied veroverden? En wat niet?

Gebeurtenis	Wel	Niet
Je moest een andere godsdienst nemen.		
De Romeinen gingen steden bouwen.		
De Romeinen vernielden wegen.		
Je kon spullen aan de Romeinen verkopen.		
Sommige mensen uit jouw volk gingen zich gedragen als Romeinen.		

21 Na de komst van de Romeinen veranderde de cultuur van de Bataven. Geef hiervan vier voorbeelden.

1 Geloof in .....

2 Nieuwe producten zoals .....

.....

3 .....

4 .....

22 Hieronder zie je links Danka. Ze woont in het land van de Germanen. De Romeinen zijn er nu de baas. Rechts zie je Livia. Zij komt uit Rome. Bekijk de kleren, schoenen en sieraden van Danka en Livia.
Welke drie verschillen zijn er? Schrijf ze in het schema.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Vaardigheid: jaartelling

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen hoe de christelijke jaartelling werkt.
- Ik kan gebeurtenissen uit het verleden ordenen met behulp van een tijdbalk.

Uitleg 1

Hoe werkt de christelijke jaartelling?

Een **jaartelling** geeft aan in welk jaar iets gebeurde. Bij de christelijke jaartelling tel je de jaren vanaf de geboorte van Jezus Christus. Zijn geboortejaar is dus het jaar 1. Dat is het begin van de 1e eeuw. Een **eeuw** duurt honderd jaar en eindigt altijd op 00. De 1e eeuw eindigde dus in het jaar 100. Nu leven we in de 21e eeuw. Die eindigt in 2100.

Je kunt ook verder terugtellen dan de geboorte van Christus. Als iets vóór de geboorte van Christus gebeurde, staat er altijd v.C. bij. Dat betekent: vóór Christus. Het tiende jaar vóór de geboorte van Christus schrijf je dus zo: 10 v.C.

Bij de jaren na de geboorte van Christus staat meestal niets. Soms staat er n.C.; dat betekent: na Christus.

23 Gebruik uitleg 1.

a Bij welke belangrijke gebeurtenis begon de christelijke jaartelling?

.....

.....

b Op dit moment is het 2022. Hoeveel jaar geleden werd Jezus Christus geboren?

.....

24 Stel je voor dat iets gebeurde in het jaar 50. Welk jaar wordt dan bedoeld?

○ A Dat kan zowel het jaar 50 n.C. als het jaar 50 v.C. zijn.

○ B Het jaar 50 n.C.

○ C Het jaar 50 v.C.

25 Welk jaartal komt het eerst?

300 v.C. of 100 n.C.	
200 n.C. of 500 v.C.	
150 v.C. of 50 v.C.	
275 v.C. of 350 v.C.	

26 Streep de foute jaartallen door.

De 1e eeuw v.C. begint in het jaar 100 v.C. en eindigt in het jaar *200 v.C.* / *1 v.C.*

De 6e eeuw v.C. begint in het jaar 600 v.C. en eindigt in het jaar *501 v.C.* / *700 n.C.*

De 6e eeuw n.C. begint in het jaar 501 n.C. en eindigt in het jaar *400 v.C.* / *600 n.C.*

27 Gebruik bron 2.

a In welke maand is Felix gestorven?

.....

b Felix stierf tijdens het bestuur van Bassus en Anthiocus. In welk jaar was dat?

.....

c Maak de zinnen kloppend.

De maker van de grafsteen maakte de steen *voor* / *na* de geboorte van Jezus Christus. Felix stierf in 471 n.C. Hij was toen ..... jaar. Hij werd geboren in het jaar ..... .

Bron 2 Tekst op de grafsteen van een Romeinse man. Hij was een belangrijke bestuurder in het Romeinse Rijk. Op zijn steen worden ook twee andere mannen genoemd: Bassus en Anthiocus. Zij bestuurden in 471 n.C.

Hier ligt Felix [...] hij heeft 61 jaar geleefd. Hij is gestorven in oktober tijdens het bestuur van Bassus en Anthiocus.

Uitleg 2

Wat is een tijdbalk?

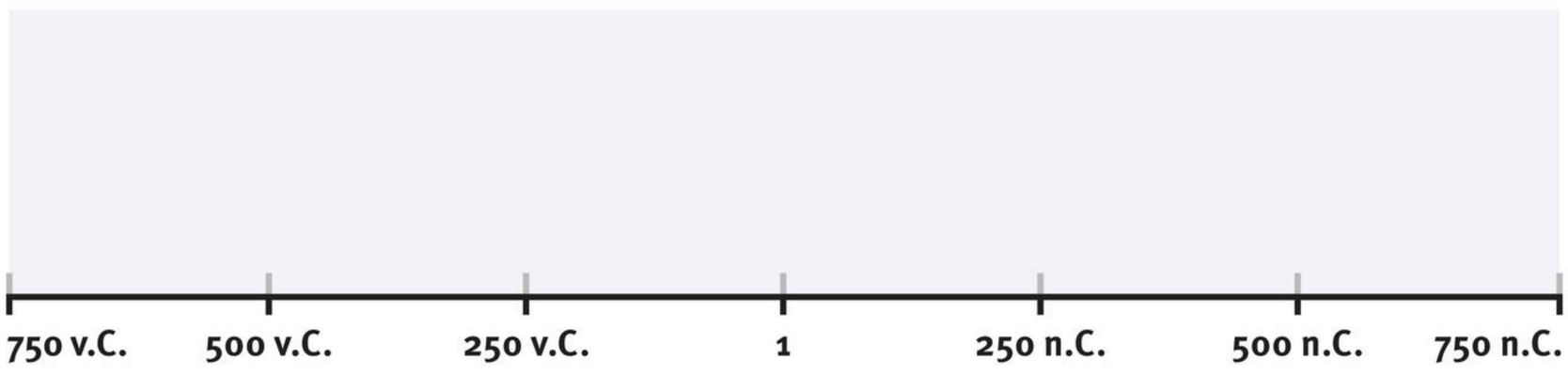
Een tijdbalk is een lijn met jaartallen met daarbij een gebeurtenis. Zo krijg je overzicht over de geschiedenis.

- Een tijdbalk lees je van links naar rechts. Het oudste jaar staat dus links. Het nieuwste jaar staat helemaal rechts.
- De gebeurtenissen staan (met verticale strepen) bij de jaartallen op de tijdbalk.

28 Gebruik uitleg 2. Hieronder zie je een lijn met jaartallen. Plaats de volgende twee gebeurtenissen bij het juiste jaartal:

- het begin van het Romeinse Rijk (zie paragraaf 2);
- het einde van het Romeinse Rijk.

Kleur de tijd van het begin tot het einde van het Romeinse Rijk.

Eindopdracht

Het Romeinse leger heeft nieuwe soldaten nodig. Pas jij in het leger en … word jij wel aangenomen als soldaat?
Beantwoord de vragen van de checklist.
Bij méér dan 9 punten is het: **Yes!** Bij minder dan 9 punten is het: **Nee, dank u wel!**

29 Zijn de uitspraken over Romeinse soldaten juist of onjuist?

Uitspraak	Juist	Onjuist
Voor Romeinse soldaten is vechten hun beroep.		
Bataven kunnen niet vechten in het Romeinse leger.		
Romeinse soldaten winnen vaak van andere volken.		

30 In de tijd van het Romeinse Rijk worden landen veroverd.
Wat voor soort soldaten hebben de Romeinen daarvoor nodig? Drie antwoorden zijn goed.

☐ A Gehoorzame soldaten.
☐ B Goed getrainde soldaten met goede wapens.
☐ C Soldaten die doen waar ze zelf zin in hebben.
☐ D Soldaten die precies weten wat ze moeten doen.

31 Je hebt als soldaat meegeholpen een land te veroveren.
Wat doe je nu? Twee antwoorden zijn goed.

☐ A Je gaat er snel weer weg. Romeinen werken niet samen met verslagen volken.
☐ B Je slaat de boel kort en klein. Daar heb je echt zin in!
☐ C Samen met andere soldaten bouw je een fort langs de rivier.
☐ D Samen met andere soldaten bouw je een stad en leg je een verharde weg aan.

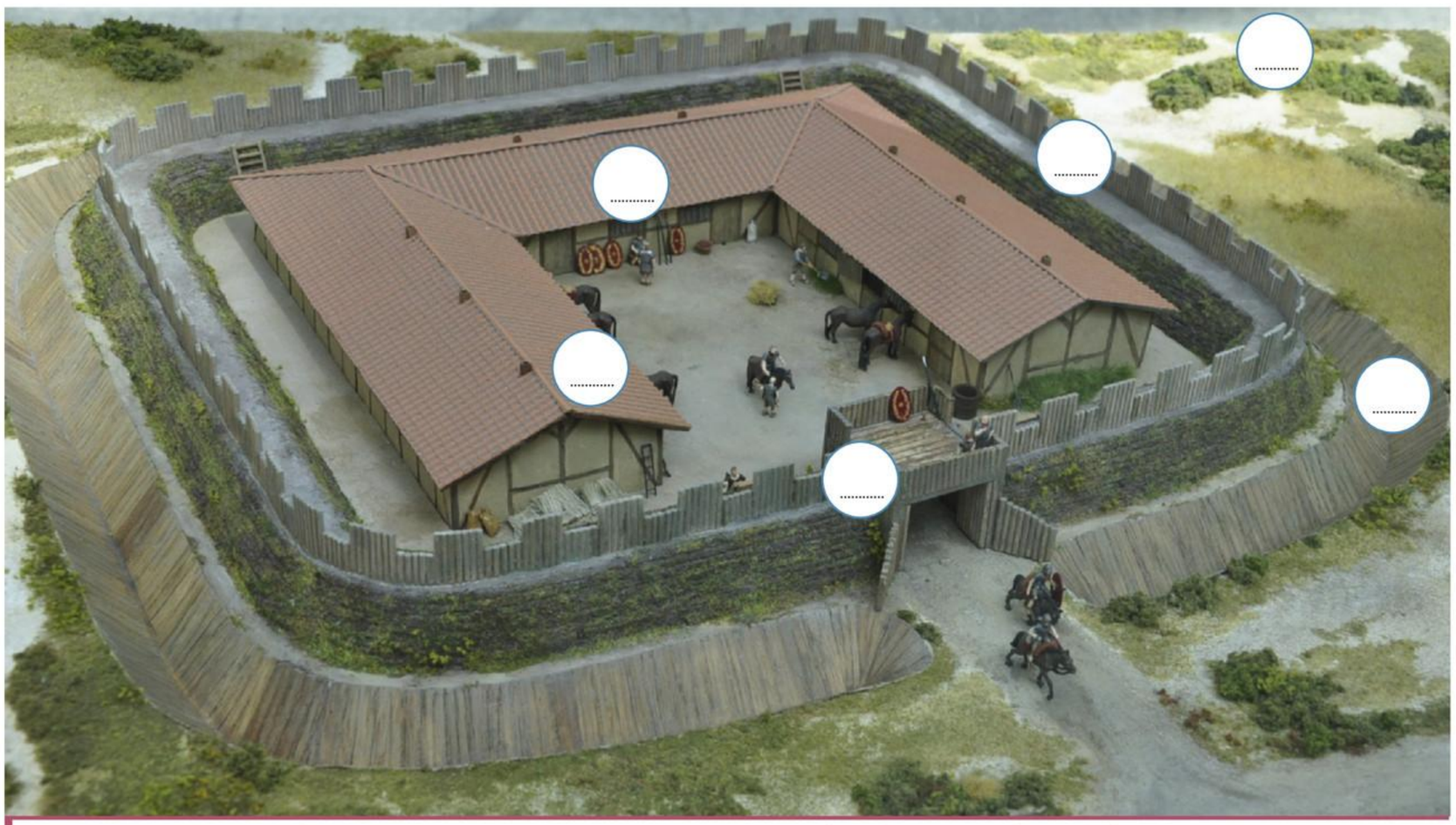
32 Gebruik bron 3. Streep de foute woorden door.
Een soldaat *bewaakt een fort* / *valt een fort aan*. Hij is daarom *goed* / *slecht* bewapend.
Een fort ligt *in een grote stad* / *langs de grens*.

Bron 3 Een Romeins fort.

33 Zet de nummers op de juiste plaats in bron 4.

1. Barakken waar de soldaten wonen.
2. Diepe greppel om het fort.
3. De Noordzee.
4. Bewaakte poort.
5. Aarden wal met houten palen.
6. Paardenstallen.

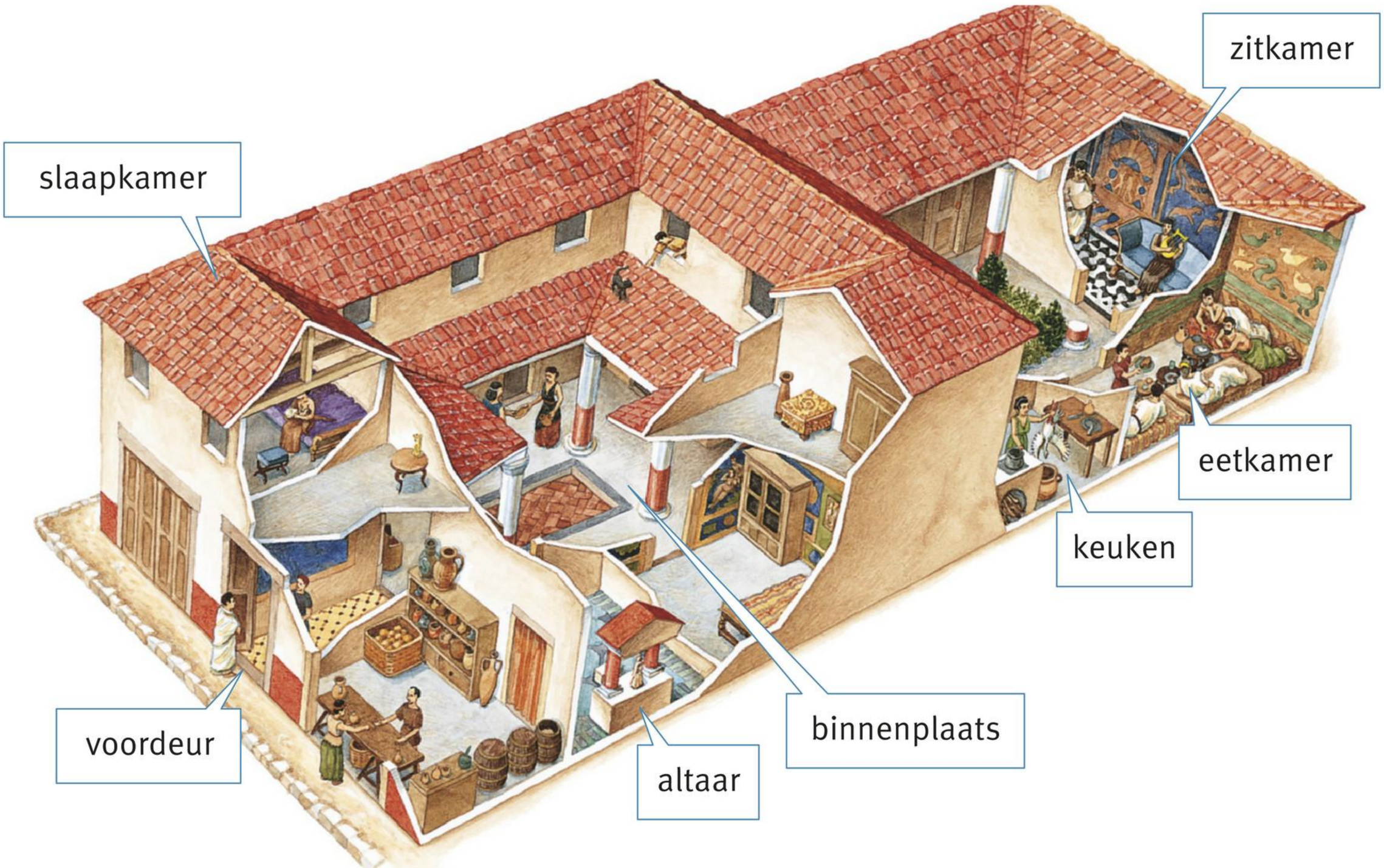
Bron 4 Een tekening van een Romeins fort dat lag op de plek waar nu Den Haag ligt. Het fort is rond 150 na Christus gebouwd.

Per goed antwoord kun je één punt verdienen, in totaal zeventien punten. Tel je punten op en trek je conclusie: **Yes!** of **Nee, dank u wel!**

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§3 Leven in het Romeinse Rijk

BASIS

Bron 1

Intro

Lucius is een rijke Romein. Hij leidt je rond door zijn huis. Door de hal kom je op de binnenplaats. Door een gat in het dak valt zonlicht naar binnen. En ook regen. Die regen wordt opgevangen in een vijver en gebruikt om te drinken, te koken en te wassen. Naast de binnenplaats staat het altaar van de familiegod. In ruil voor wat graankorrels beschermt hij de familie. Achterin, naast de keuken, is de eetkamer. Lucius en zijn familie eten niet aan een tafel. Ze liggen tijdens het eten op bedden.

De vraag van deze paragraaf is:
Hoe leefden de Romeinen?

1 Je logeert bij Lucius. Ken je de weg in zijn huis al? Lees de zinnen. Zet de nummers op de goede plek in de afbeelding.

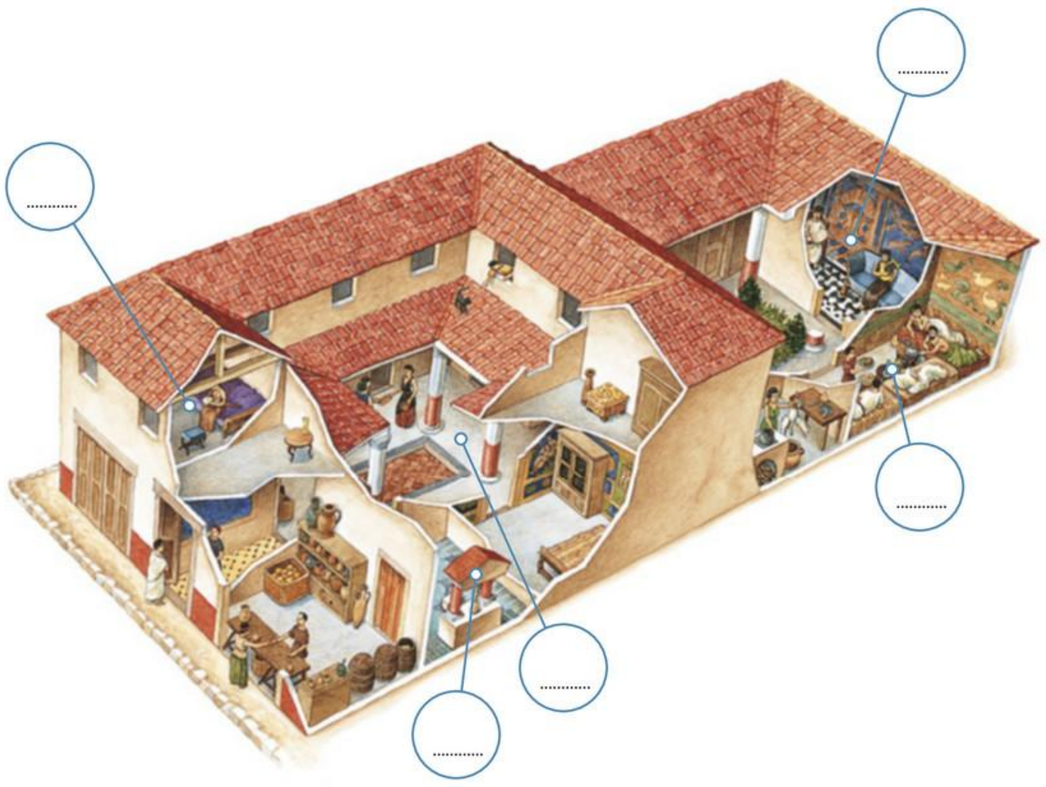
1 Het is prachtig weer. Je gaat buiten zitten in de zon.

2 Je gaat eten. Hazelmuis met pijnboompitten, mmm!

3 Je gaat op de bank zitten om de beschilderde muren te bekijken.

4 Lucius' dochter Juno is ziek. Je vraagt de familiegod om haar te genezen.

5 Het is laat. Je wilt gaan slapen.

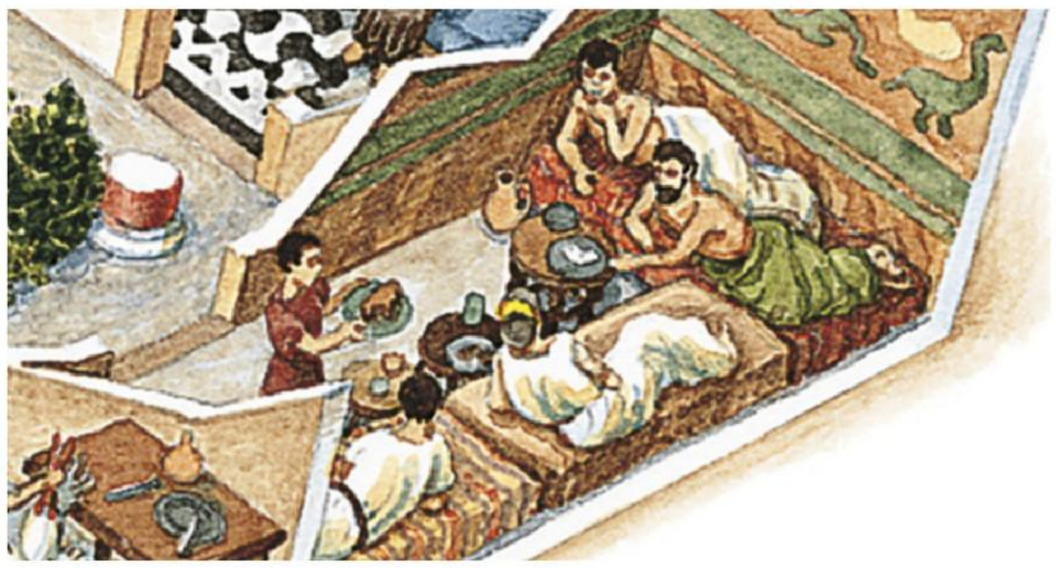
2 Bekijk de beschilderde muren van Lucius' huis (bron 1).
Maak zelf zo'n 'muurschildering'. Laat daarop iets zien over het leven in een Romeins huis.
Kies een van de volgende onderwerpen: eten, slapen, water halen of offeren aan de familiegod.

3 In Romeinse huizen staan niet veel meubels. Waar dient dit meubelstuk voor?

○ A Om in te slapen.

○ B Om op te liggen als je eet.

○ C Om op te zitten.

4 Kijk nog eens naar de afbeelding van Lucius' huis (bron 1).
Welke kamers in zijn huis vind je ook in jouw huis? En welke niet? Vul het schema in

Wel in mijn huis
Niet in mijn huis

5 Welke Romeinse kamer zou je in je eigen huis willen hebben en waarom?
Ik zou .....
.....
.....
willen hebben, omdat .....
.....
.....

A Het bestuur van de Romeinen

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe Romeinen hun rijk bestuurden.

Leertekst

Het Romeinse Rijk bestond van ongeveer 750 v.C. tot ongeveer 500 n.C. In die lange periode werd het rijk op verschillende manieren bestuurd.

Tussen 750 v.C. en 500 v.C. was het Romeinse Rijk een koninkrijk. De koning kwam uit verschillende machtige families. Soms zorgde de koning heel slecht voor zijn volk. Ook de laatste koning deed dat. Daarom werd hij weggejaagd en kwam er een nieuwe vorm van bestuur.

Van 500 v.C. tot 48 v.C. hadden de rijke mannen van Rome de macht. Al snel werden de rijken steeds rijker en de armen steeds armer. Na protesten kwam er een bestuur met ook arme Romeinen. Zo ontstond een **democratie**. Dat is een vorm van bestuur waarbij de **burgers** beslissen wie de bestuurders zijn. Burgers zijn de inwoners van een land met rechten, zoals kiesrecht. In het Romeinse bestuur zaten alleen mannen. De onrust bleef. Er waren steeds ruzies tussen rijke en arme burgers. Het Romeinse Rijk was groot en door de ruzies moeilijk te besturen.

Tussen 48 v.C. en 27 v.C. vochten verschillende legeraanvoerders om de macht. De winnaar van die strijd noemde zich **keizer**. Zo heet de koning van een heel groot rijk. In West-Europa zouden de Romeinse keizers tot 500 n.C. aan de macht blijven.

6 (t) Wat is een democratie?

- ○ A Een bestuur waarbij het volk beslist wie de bestuurders zijn.
- ○ B Een bestuur waarbij iemand in zijn eentje de baas is.
- ○ C Een heel groot rijk dat wordt bestuurd door een koning of keizer.
- ○ D Een land dat wordt bestuurd door een vorst.

7 Wie bestuurden het Romeinse Rijk?
Zet de volgende woorden op de juiste plaats in het schema: *keizers* • *koningen* • *rijke en arme mannen*.

Periode	Bestuurd door
750 v.C. tot 500 v.C.	
500 v.C. tot 48 v.C.	
27 v.C. tot 500 n.C.	

8 Waardoor werd het Romeinse Rijk moeilijk te besturen?

.....

.....

.....

9 Romeinse keizers lieten graag zien hoe sterk, machtig en knap ze waren. Daarom zorgden ze ervoor dat er overal beelden en portretten van hen te zien waren. Bekijk de afbeeldingen goed.

a Welk kunstwerk past het best bij een machtige keizer? Zet er een kruisje bij.

☐

☐

☐

b Waarom heb je bij vraag a dit beeld gekozen?

.....

.....

.....

.....

10 Tot welk jaar bleef het Romeinse Rijk in West-Europa bestaan?

○ A Tot 27 v.C.

○ B Tot 48 v.C.

○ C Tot 100 n.C.

○ D Tot 500 n.C.

B Samenleven in het Romeinse Rijk

Leerdoel

Ik kan beschrijven hoe de Romeinse samenleving werkte.

Leertekst

In het Romeinse Rijk waren er grote sociale verschillen. Dat zijn verschillen tussen groepen mensen in rijkdom en macht. Ten eerste waren er mensen met en zonder **burgerrecht**. Iemand met Romeins burgerrecht betaalde minder belasting en kon meebesturen. Mensen die in veroverde gebieden woonden, hadden geen burgerrecht. Dat konden ze wel krijgen als ze meevochten in het Romeinse leger.

Ten tweede waren er vrije mensen en mensen die in slavernij leefden. Tijdens oorlogen namen Romeinen mensen gevangen en maakten ze hen tot slaaf. Ook Romeinen die een schuld niet konden terugbetalen, werden soms slaaf. Mensen die tot slaaf waren gemaakt, konden hun vrijheid terugkrijgen, maar dat gebeurde niet zo vaak.

Het derde verschil was het verschil in macht. Mensen met veel land, met een hoge baan in het bestuur of in het leger hadden veel macht. Handelaren en ambachtslieden hadden veel minder macht. Boeren en armen zonder vast werk hadden bijna geen macht.

Ten vierde maakte het uit of je man of vrouw was. Alleen mannen mochten het land besturen, in het leger gaan en beslissingen nemen. Romeinse vrouwen zorgden voor het huishouden. Rijke vrouwen lieten het huishouden doen door tot slaaf gemaakte mensen.

11 Op welke twee manieren kon iemand tot slaaf gemaakt worden?

1 .....

.....

2 .....

.....

.....

12 Bekijk de afbeeldingen en lees de teksten eronder.

Wie van de drie is een slaaf? Zet een kruisje bij de juiste afbeelding.

☐

Lucius heeft geld verdiend in de oorlog. Hij heeft nu een groot huis in de stad.

☐

Bonum heeft niet veel geld. Maar hij kan doen waar hij zin in heeft.

☐

Ampliatus is door een rijke Romein gekocht. Hij werkt op een boerderij, maar krijgt geen loon.

13 Wat waren twee voordelen van het Romeinse burgerrecht?

☐ A Als je man was, kon je meebesturen.

☐ B Je hoefde minder belasting te betalen.

☐ C Je hoefde niet mee te werken in het huishouden.

☐ D Je hoefde niet te werken.

☐ E Je kon niet tot slaaf gemaakt worden.

14 (t) Onderstreep in tekst B ‘Samenleven in het Romeinse Rijk’ de verschillen tussen groepen mensen. Dat doe je zo:

- Lees tekst B helemaal.
- De tekst bestaat uit vier alinea’s. Zet nummers aan het begin van elke alinea: ‘1’ bij de eerste alinea, ‘2’ bij de tweede enzovoort.
- In elke alinea staat iets over de sociale verschillen tussen groepen mensen in het Romeinse Rijk. Onderstreep in elke alinea de zin waarin een sociaal verschil staat.

15 a Konden vrouwen Romeins burgerrecht krijgen door mee te vechten in het leger? Leg je antwoord uit.

Ja / *Nee*, want .....

.....

b Wie had meeste macht in het Romeinse Rijk? Maak de zin kloppend.

De meeste macht hadden *mannen* / *tot slaaf gemaakten* / *vrouwen* die *wel* / *geen* burgerrechten hadden, want die mochten

.....

en mochten in het leger.

C De Grieks-Romeinse cultuur

Leerdoel

Ik kan twee voorbeelden noemen van de Grieks-Romeinse cultuur.

Leertekst

De Romeinen namen veel over van de Grieken, een ander belangrijk volk in het gebied van de Middellandse Zee. Een aantal Grieken leefde al lang in het zuiden van Italië. Ze hadden daar tempels, theaters en allerlei andere gebouwen gebouwd.

De Romeinen waren erg onder de indruk van de Griekse cultuur. Ze vonden de Griekse tempels en beelden prachtig en gingen deze namaken. De Romeinen vereerden ook dezelfde goden als de Grieken. Ze kregen wel andere namen. Verder namen ze Griekse gewoonten over, zoals het gebruik van olijfolie en het nemen van een bad in een badhuis.

De Romeinen hadden natuurlijk ook eigen gewoonten. Ze vereerden hun keizers als goden, organiseerden paardenrennen en bouwden kilometerslange aquaducten. Aquaducten zijn bovengrondse waterleidingen. Het begin lag in de heuvels of bergen en lag hoger dan het eind. Zo stroomde het water vanzelf naar een stad.

De Romeinse en de Griekse cultuur vermengden zich dus met elkaar. Die nieuwe cultuur verspreidde zich over het hele Romeinse Rijk en wordt de **Grieks-Romeinse cultuur** genoemd. Dat is de Romeinse manier van leven, met gewoonten die zijn overgenomen van de Grieken.

Bron 2 Een aquaduct in Zuid-Frankrijk dat een rivier oversteekt.

16 (t) Gebruik bron 2. Leg uit waarvoor de Romeinen een aquaduct gebruikten.

.....

.....

.....

.....

17 a Wat namen de Romeinen over van de Grieken? Drie antwoorden zijn goed.

- ☐ A De aquaducten.
- ☐ B De bouwkunst.
- ☐ C De goden.
- ☐ D De paardenrennen.
- ☐ E Het maken van beelden.
- ☐ F Het vereren van keizers als goden.

b (t) Onderstreep in tekst C 'De Grieks-Romeinse cultuur' nog twee zaken die de Romeinen overnamen van de Grieken.

18 Wat hoorde alleen bij de Romeinse cultuur? Geef twee voorbeelden.

.....

.....

.....

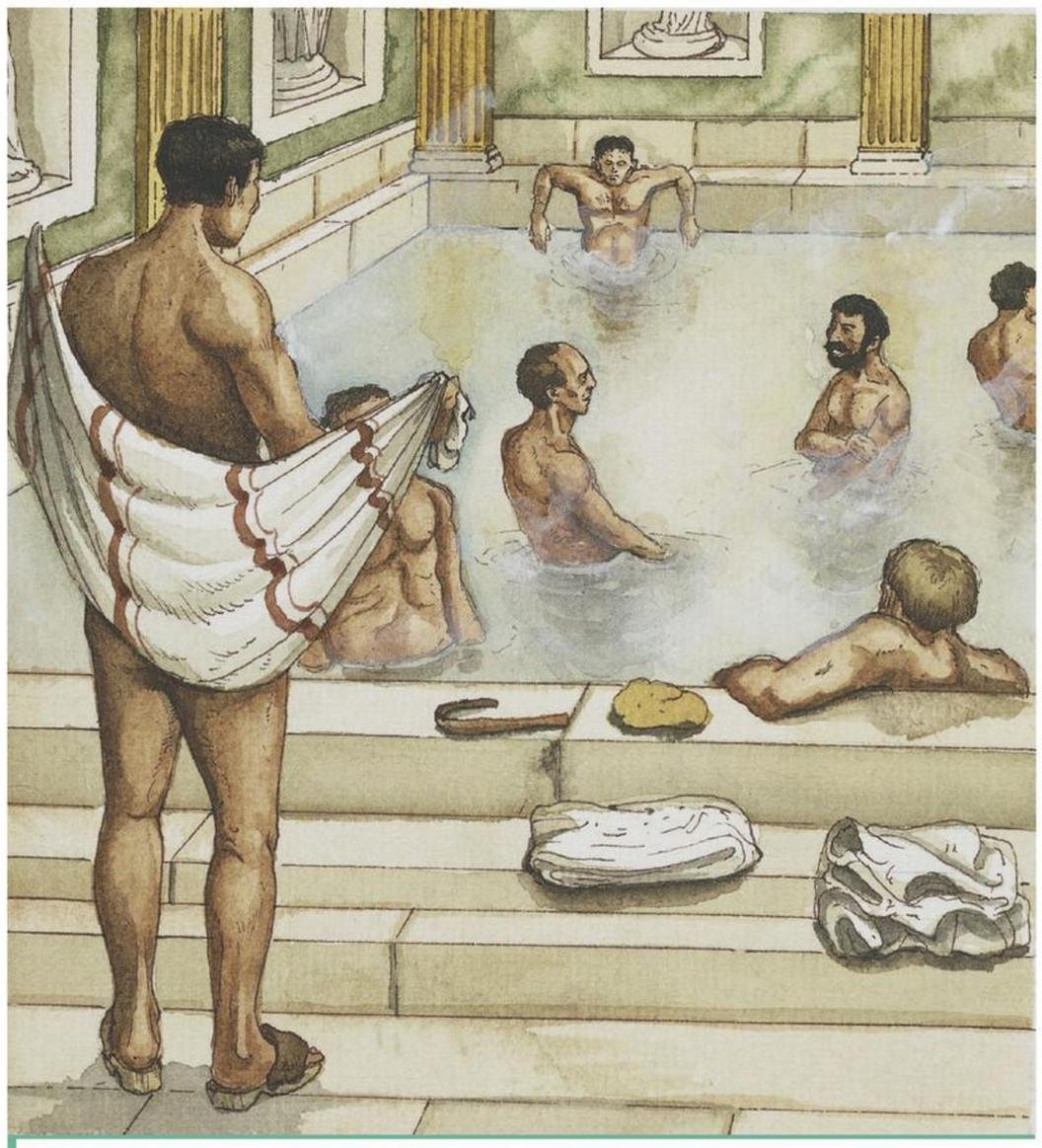
19 De Romeinen namen veel over van de Griekse cultuur. Welk begrip hoort daarbij?

- ○ A Aquaducten.
- ○ B Burgerrecht.
- ○ C Democratie.
- ○ D Grieks-Romeinse cultuur.

20 Gebruik bron 3. Leg uit waarom baden in een badhuis geen Romeinse uitvinding was.

.....

.....

Bron 3 Een Romeins badhuis.

Verdiepen

De gouden helm

In 1910 vond een arbeider een prachtige gouden helm uit de Romeinse tijd. Hij lag in een moeras in Noord-Brabant.

De vraag is:
Van wie was de helm geweest?

Bron 4 Deze ‘gouden helm’ is gevonden in Noord-Brabant. Het is een ijzeren kap. Op de kap zitten zilveren platen met een gouden laagje erover. De platen zijn vastgezet met zilveren spijkertjes.

21 Gebruik van paragraaf 2 tekst C ‘Romeinen langs de Rijn’. Maak de zinnen kloppend.
Noord-Brabant ligt in Zuid-Nederland. De helm is dus gevonden op een plek *binnen* / *buiten* het Romeinse Rijk. In dat gebied leefden de *Bataven* / *Italianen*. Dit volk was *wel een* / *geen* bondgenoot van de Romeinen. Het leverde dus *wel* / *geen* soldaten aan het Romeinse leger.

22 Gebruik van paragraaf 2 tekst A ‘Een groot rijk’. Vanaf wanneer lag de helm al in het moeras?

- ○ A Al vóór het begin van de oudheid.
- ○ B Pas sinds het einde van het Romeinse Rijk.
- ○ C Sinds de tijd dat de Romeinen Italië veroverden.
- ○ D Vanaf de tijd dat de Romeinen het zuiden van Nederland veroverden.

23 Gebruik het schema met Danka en Livia bij vraag 22 van paragraaf 2. Maak de zinnen kloppend.
De helm was van een *Germaan* / *Romein*, want hij past bij de *eenvoud* / *rijkdom* van de kleren en sieraden van *Danka* / *Livia*.

24 Bij de Romeinse helm werden ook gouden munten en een paardentuig gevonden. Streep de foute woorden door.
De eigenaar van de helm was *wel* / *niet* arm. Hij bezat waarschijnlijk *wel een* / *geen* paard. De kans is groot dat de helm daarom van een *arme Romeinse soldaat* / *Romeinse officier* is geweest.

Eindopdracht

25 Kun jij alle verborgen woorden vinden in deze woordzoeker? Streep de gevonden woorden door in de puzzel.

- AQUADUCT
- BADHUIS
- BEELDEN
- CULTUUR
- GODEN
- GRIEKEN
- KEIZER
- KONING
- SLAAF
- THEATER
- VRIJEMENS

B	A	D	H	U	I	S	T	D
G	E	M	O	C	R	A	H	A
R	T	G	O	D	E	N	E	Q
I	I	S	L	A	A	F	A	U
E	K	O	N	I	N	G	T	A
K	E	I	Z	E	R	E	E	D
E	C	U	L	T	U	U	R	U
N	B	E	E	L	D	E	N	C
V	R	IJ	E	M	E	N	S	T

26 Wanneer je in vraag 25 alle woorden gevonden hebt, blijven er een paar letters over. Vul de overgebleven letters hieronder in. Welk woord lees je?

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§4 Een nieuwe godsdienst

BASIS

Bron 1 De catacomben.

Intro

Dorcas loopt door een donkere gang. Ze is in de catacomben, diep onder Rome: lange gangen, waarin doden begraven worden. Het stinkt er vreselijk naar lijken, die in gaten in de muur liggen. Maar het is er veilig.
Dorcas is christen. Het christendom is een nieuw geloof, dat sommige Romeinse keizers maar niets vinden. Ze laten christenen oppakken en doden. Daarom moeten christenen elkaar in het geheim ontmoeten.
Dorcas kijkt naar de tekeningen op de tunnelmuren. Daar ziet ze de geheime tekens van de christenen: een kruis en een vis. Dat betekent dat ze er bijna is. Ze gaat een grote ruimte binnen. Daar zijn al veel mensen. Vanavond zullen ze de christenen herdenken die door de Romeinen zijn gedood.

De vraag van deze paragraaf is:
Wat geloofden de christenen?

1 (t) Dorcas loopt door de catacomben. Wat zijn catacomben? Zoek de betekenis op in de intro.

- ○ A Een soort asiel voor Romeinse zwerfkatten.
- ○ B Gangen onder de grond, waarin doden werden begraven.
- ○ C Gevangenissen waarin christenen werden opgesloten.

2 Waarom is Dorcas' leven in gevaar? Vul de zin aan.

Dorcas' leven is in gevaar, omdat de keizer .....

3 Het kunstwerk op de afbeelding hieronder is door Romeinen gemaakt, met kleine steentjes. Bekijk het goed. Wat zie je?

.....

.....

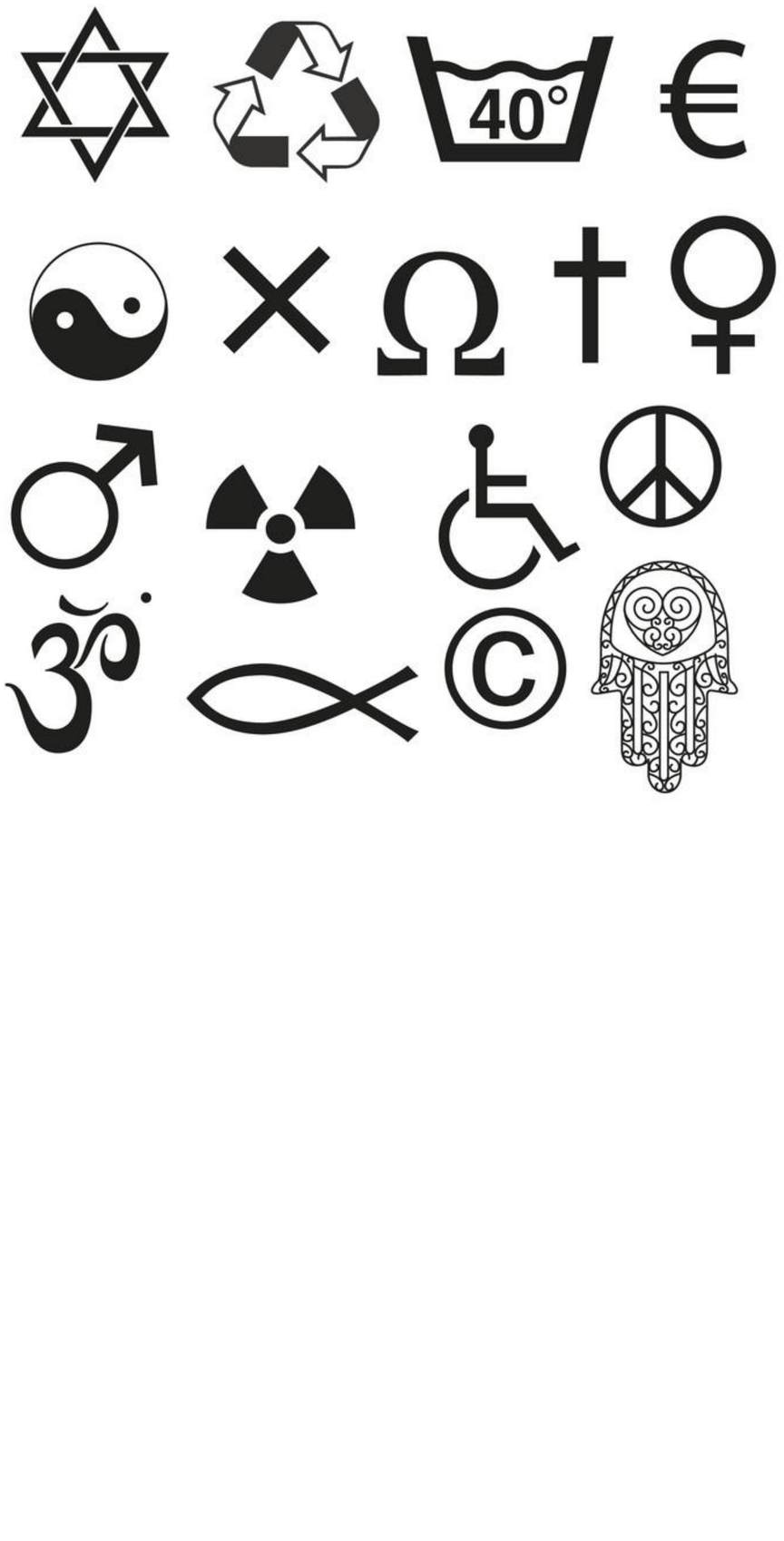
.....

4 Kijk nog eens naar de afbeelding bij vraag 3. Wie zou de man zijn die aangevallen wordt, denk je? Waarom denk je dat?

- ○ A Een christen, omdat .....
- ○ B Een gladiator, omdat .....
- ○ C Een Romeinse keizer, omdat .....

5 Dorcas ziet in de catacomben twee geheime tekens die haar de weg wijzen. Welke tekens zijn dit? Zoek ze en trek er een cirkel omheen.

A Joden en christenen

Leerdoel

Ik kan beschrijven wat jodendom en christendom voor geloven zijn.

Leertekst

Als de Romeinen een gebied hadden veroverd, mocht de bevolking haar eigen geloof houden. Dat was ook zo in de Romeinse provincie Judea, die nu een deel van Israël is. Alle volken in het Romeinse Rijk geloofden in meerdere goden. Maar in Judea woonden mensen die maar in één god geloofden: de joden. Hun godsdienst heet het **jodendom**. Joden weigerden de Romeinse keizer als god te vereren. Andere volken deden dat wel.

Rond het jaar 1 werd in Judea een Joodse man geboren die Jezus van Nazareth heette. Toen hij ongeveer 30 jaar was, trok hij rond en vertelde hij verhalen over God en een wereld waarin het leven voor iedereen goed zou zijn. Mensen moesten dan wel hun leven verbeteren. Ze moesten bijvoorbeeld anderen helpen, eerlijk zijn en eenvoudig leven. Dan zouden ze na hun dood in de hemel verder leven. Ook vertelde Jezus dat voor God ieder mens gelijk is. De volgers van Jezus geloofden dat hij de zoon van God was. Jezus kreeg de naam 'Christus', wat zoiets betekent als 'koning'. Op deze manier ontstond er een nieuw geloof: het **christendom**. Mensen die Jezus volgden, noemden zich christen. Christus werd gekruisigd door de Romeinen. Ze waren bang dat zijn volgelingen in opstand zouden komen. Het kruis waaraan Christus stierf, werd een belangrijk symbool (teken) voor christenen.

6 **a** Waar ligt Judea?

.....

.....

b Hoe heetten de mensen die in Judea woonden?

.....

7 Wie geloofden in één god en wie in meerdere goden?

	Geloven in één god	Geloven in meerdere goden
Christenen		
Joden		
Romeinen		

8 Maak de zinnen kloppend.

Het christendom ontstond in ..... , een gebied in het ..... Rijk. Daar woonden toen al mensen die in één god geloofden: de ..... . De meeste Romeinen geloofden *wel* / *niet* dat er maar één god was.

9 Hoe ontstond het christendom? Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

A In Judea gingen mensen in één god geloven.

B Jezus kreeg de naam 'Christus'.

C Jezus van Nazareth trok rond en vertelde verhalen over God en het leven na de dood.

De goede volgorde is: .....

10 Welke drie zinnen passen bij Jezus van Nazareth?

☐ A Hij dacht dat mensen ongelijk waren.

☐ B Hij geloofde niet in een leven na de dood.

☐ C Hij leerde mensen goed te leven.

☐ D Hij vertelde over de hemel.

☐ E Volgens christenen was hij de zoon van God.

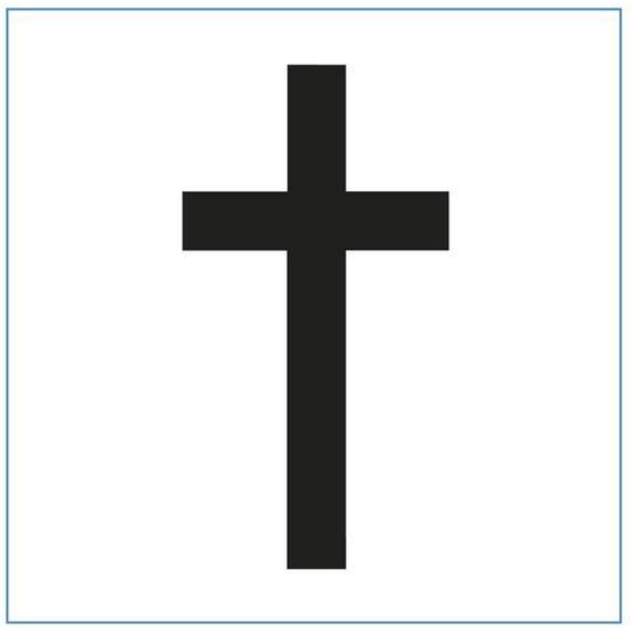
11 Jezus had duidelijke ideeën over hoe mensen moesten leven. Welke uitspraak is van hem?

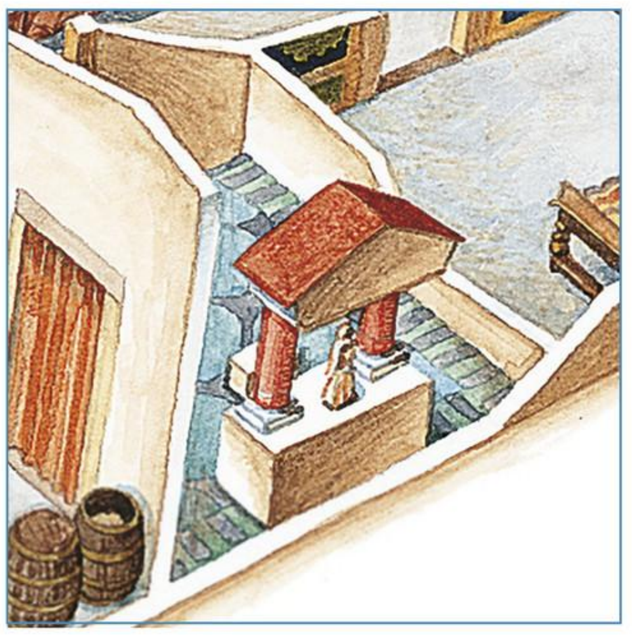
○ A 'Behandel anderen dus steeds, zoals je wilt dat ze jou behandelen.'

○ B 'Het maakt niet uit wat je haat, zolang je maar iets haat.'

12 Welke afbeelding hoort bij het christendom? Zet een kruisje bij die afbeelding.

☐

☐

☐

B Het christendom

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat een kerk en de Bijbel zijn.

Leertekst

Je kunt het christendom aan een aantal punten herkennen. De belangrijkste vijf punten zijn:

- Christenen geloven in één god. De aanhangers van Jezus geloofden dat hij de zoon van God was.
- Aanhangers van Jezus schreven na zijn dood aan het kruis over zijn leven en ideeën. Deze verhalen staan in het heilige boek van de christenen: de **Bijbel**.
- In de Bijbel staan de tien leefregels waar christenen zich aan moeten houden, bijvoorbeeld: niet stelen en niet liegen. Deze regels noemen we de tien geboden. De christenen hebben ze overgenomen van de joden.
- Christenen geloven dat ze na hun dood eeuwig leven.
- Christenen komen samen met een priester in een gebouw om te bidden. Zo'n gebouw heet een **kerk**.

13 Gebruik bij deze vragen ook tekst A 'Joden en christenen'. Noem twee overeenkomsten tussen joden en christenen.

1 .....

2 .....

14 a Hoe heet het heilige boek van de christenen?

- ○ A De Bijbel.
- ○ B De kerk.
- ○ C De piramide.
- ○ D De tempel.

b Hoe heet de plek waar christenen samenkomen om te bidden?

- ○ A De Bijbel.
- ○ B De kerk.
- ○ C De piramide.
- ○ D De tempel.

15 Hoe kunnen, volgens christenen, mensen na hun dood een plek in de hemel krijgen?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

16 Christenen geloven dat je in de hemel kunt komen door goede daden. Bijvoorbeeld door je geld te delen. Of door aardig te zijn voor mensen om wie niemand geeft.
Wat vind jij goede daden? Maak een top 3.

1 .....

.....

.....

2 .....

.....

3 .....

.....

.....

17 Welke afbeelding hoort bij het christendom?
Zet een kruisje bij de juiste afbeelding.

☐

Een beeldje van een Romeinse god.

☐

Een schilderij van Maria, de moedervan Jezus.

☐

Een afbeelding van een Romeinse keizer.

C Romeinen en christenen

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe het christendom belangrijk werd in het Romeinse Rijk.

Leertekst

In het begin had het christendom nog weinig aanhangers. Maar dat veranderde. Na de dood van Jezus aan het kruis hoorden veel mensen over het nieuwe geloof. Aanhangers van Jezus reisden door het Romeinse Rijk en vertelden verhalen over zijn leven. Ze vertelden dat er na de dood een beter leven was in de hemel. Bovendien was iedereen gelijk voor God. Vooral arme mensen en slaven in de steden veranderden daarom van geloof en werden christen. Zij hoorden bij de laagste sociale lagen: het waren groepen mensen met weinig rijkdom en macht. Ook steeds meer andere inwoners van het Romeinse Rijk werden christen. Daarom stond de keizer in 313 n.C. het christendom toe. Aan het einde van de 4e eeuw werden andere godsdiensten zelfs verboden. Voortaan was het Romeinse Rijk een christelijk rijk.

18 Hoe veranderde het aantal aanhangers van Jezus? Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- **A** Aanhangers van Jezus reizen rond en vertellen over zijn leven.
- **B** De verhalen over Jezus geven hoop.
- **C** Het christendom heeft weinig aanhangers.
- **D** Het christendom wordt toegestaan.
- **E** Steeds meer mensen veranderen van geloof.

De goede volgorde is: .....

19 Om welke twee redenen werden vooral arme mensen en slaven in de steden christen? Maak de juiste combinaties.

- **A** Hun leven was zwaar,
- **B** Slaven en armen hoorden bij de laagste twee sociale lagen,
- **1** maar christenen vertelden dat voor God iedereen gelijk was.
- **2** maar christenen vertelden over de hemel en een eeuwig leven na de dood.

A hoort bij .....

B hoort bij .....

20 (t) Onderstreep in tekst C 'Romeinen en christenen' de reden waarom de keizer het christendom toestond.

21 In welk jaar werd het christelijke geloof toegestaan in het Romeinse Rijk?

.....

22 In de leertekst staat dat christenen weigerden de keizer als een god te vereren. Waarom wilden christenen dat niet?

○ A Christenen geloven dat er maar één god is. Andere goden aanbidden is verkeerd.

○ B Christenen geloven in meerdere goden. Nog een god erbij werd te veel.

○ C De keizer deed te weinig goede dingen voor anderen. Hij verdiende geen verering.

○ D De keizer is een mens en geen god. Mensen moeten niet vereerd worden.

23 Gebruik bron 2. Welke drie zinnen passen bij de tekening?

☐ A Alexamenos was waarschijnlijk een rijk man.

☐ B Alexamenos bad tot Romeinse goden.

☐ C De tekenaar spotte met Jezus.

☐ D Het kruis is een teken dat bij het christendom hoort.

☐ E Alexamenos geloofde in een leven na de dood.

Bron 2 Een tekening gevonden op een oude muur in Rome. Je ziet Jezus aan het kruis met een ezelskop. Op de tekening staat de volgende tekst: 'Alexamenos aanbidt zijn god.' Alexamenos was waarschijnlijk een tot slaaf gemaakte.

Toen en nu

Intro

Emma is christelijk en woont in een kleine stad. Ze gaat op zondagochtend naar de kerk. Daarna leest ze thuis in de Bijbel. Winkelen doet zij niet op zondag. Dat past niet bij haar geloof. Emma gaat in haar eentje naar de kerk. Ze heeft geen vrienden die ook christelijk zijn. Emma zoekt vrienden met wie ze haar geloof kan delen. Ze wil met vrienden over Jezus praten. Samen met vrienden wil ze andere mensen helpen. Dat hoort namelijk bij de leefregels van haar geloof.

24 Stel, Emma leefde in de tijd van het Romeinse Rijk. In welke periode van het Romeinse Rijk zou ze het gemakkelijkst vrienden vinden?

- ○ A Aan het begin van het Romeinse Rijk.
- ○ B In de tijd dat het christendom de enige godsdienst was geworden.
- ○ C In de tijd dat het christendom verboden was.
- ○ D In de tijd dat Jezus geboren werd.

25 Met wie kon Emma vrienden worden in de tijd van het Romeinse Rijk? Tip: gebruik tekst C ‘Romeinen en christenen’.

Periode	Armen	Rijken	Slaven	Vrije mensen
Tussen 30 n.C. en 313 n.C.				
Vanaf het einde van de 4e eeuw				

Bron 3 Een grafkist uit 350 n.C. Zo zie je hoe Jezus leefde.

26 Gebruik bron 3. Maak de zinnen kloppend.

De bron is belangrijk voor christenen van toen en nu. Dat komt omdat christenen geloven dat Jezus de zoon van ..... is. Zijn leven is belangrijk voor *christenen / vereerders van meerdere goden*. De verhalen over zijn leven staan ook in de ..... . Daarin staan ook de tien ..... waar Emma zich aan wil houden.

27 a Wat kan Emma volgens jou in 2022 het beste doen om vrienden te vinden? Geef je voorkeur aan met een cijfer (1 het beste, 4 het minst goede). Bijvoorbeeld: A1, C2 enzovoort.

- **A** Een christelijke video plaatsen op TikTok.
- **B** Ergens in een kerk afspreken.
- **C** Vragen om een berichtje via Facebook.
- **D** Vragen om een DM (direct message) via Instagram.

Mijn voorkeur: .....

b Stel je voor dat je Emma bent. Schrijf een oproep van ongeveer 25 woorden.

.....

.....

.....

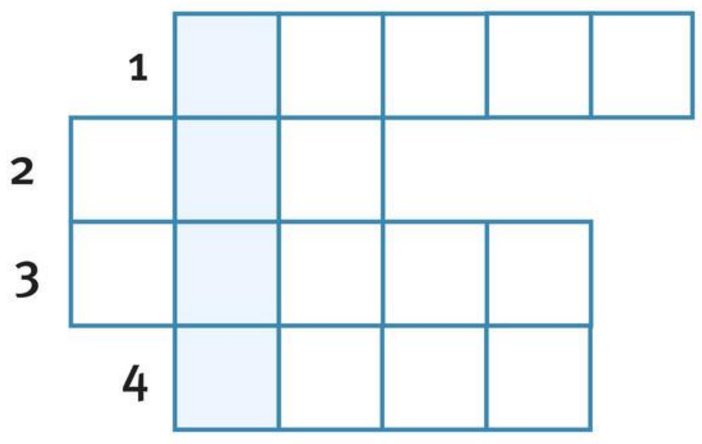
.....

.....

Eindopdracht

28 a Wat geloven christenen? Zet de ontbrekende woorden in de puzzel.

1 De verhalen over Jezus staan in de …
2 Jezus is de zoon van …
3 Goede mensen gaan na hun dood naar de …
4 Een gebouw waarin christenen samen bidden, heet een …

b Welk woord lees je in de 'blauwe' vakjes van de puzzel?

.....

29 Kronkelige catacomben! De eerste christenen kwamen bij elkaar in catacomben: kronkelende gangen onder de grond. Volg hen door de gangen hieronder. Begin linksboven en kleur de woorden die je tegenkomt. Let op: soms gaat een woord 'om de hoek' verder!

D						S	I	A		R	R	O	M	M	A	S							
R						K		R		W						E		R	D	E	R	E	G
E			N	E	I	E		M		Q				O	E	D		E					O
V			E					E		E				G				E					D
E			V					N		E	U	S		O		S	K	M		D	E	N	E
R			A					E				O		D		X				S			
O			L		E	T	T	R				R		E		W		C	C	O			M
L			S		N							S		G		R		R					E
F	M	I	B		E	W	K	E	I	Z	E	R		V	P	I		O	M	E	I	N	S

30 Vul de ontbrekende woorden in. Gebruik de woorden die je hebt gevonden in de catacomben van vraag 29.

Het christendom werd de godsdienst van het ..... Rijk.

De ..... verboden het christendom.

Volgens christenen is Jezus de zoon van ..... .

De eerste christenen waren vooral ..... en ..... .

In de tijd vóór het christendom vereerden de Romeinen ..... .

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§5 Samenvatten

Paragraaf 2

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen hoe Rome van een klein dorp uitgroeide tot een wereldrijk.
- Ik kan uitleggen hoe de Romeinen in hun grote rijk zo lang de baas konden blijven.
- Ik kan uitleggen wat de gevolgen waren van de Romeinse veroveringen voor de Germanen.

1 Leg uit hoe Rome van een klein dorp uitgroeide tot een wereldrijk. Gebruik daarbij de volgende woorden (in dezelfde volgorde): *Rome* • *Italië* • *Romeinse Rijk*.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2 Leg uit om welke twee redenen de Romeinen zo lang de baas konden blijven in hun rijk. Gebruik daarbij de volgende woorden: *beroepsleger* • *bondgenoten* • *zelfbestuur*.

1 .....

.....

2 .....

.....

.....

3 Noem twee gevolgen van de Romeinse veroveringen voor de Bataven.

1 .....

2 .....

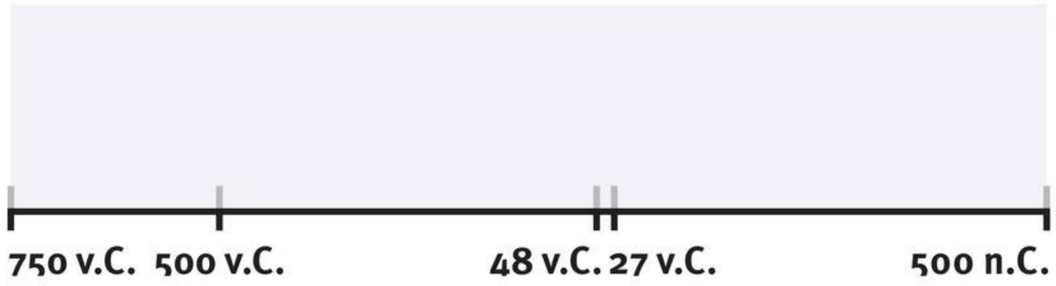
Paragraaf 3

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen hoe Romeinen hun rijk bestuurden.
- Ik kan beschrijven hoe de Romeinse samenleving werkte.
- Ik kan twee voorbeelden noemen van de Grieks-Romeinse cultuur.

4 Geef in de tijdbalk hieronder aan hoe het Romeinse Rijk werd bestuurd. Dat doe je zo:

- Kleur de tijd van de koningen rood.
- Kleur de tijd van de democratie blauw.
- Kleur de tijd van de keizers paars.
- Schrijf de juiste woorden erbij.

5 Bij welke sociale laag in de Romeinse samenleving hoorden de volgende groepen? Zet de woorden op de juiste plaats in de piramide: *ambachtslieden* • *bestuurders* • *handelaren* • *mensen met veel grond* • *mensen zonder vast werk* • *tot slaaf gemaakten*.

6 De cultuur van de Romeinen en de cultuur van de Grieken raakten met elkaar vermengd. Geef een voorbeeld van een gebruik dat Romeinen overnamen van de Grieken.

.....

.....

Paragraaf 4

Leerdoelen

- Ik kan beschrijven wat jodendom en christendom voor geloven zijn.
- Ik kan uitleggen wat een kerk en de Bijbel zijn.
- Ik kan uitleggen hoe het christendom belangrijk werd in het Romeinse Rijk.

7 Beschrijf hoe het christendom ontstond.
Vóór het ontstaan van het christendom geloofden sommige mensen al in één god. Dit waren ..... .
Rond het jaar 1 leefde ....., die vertelde over een nieuw geloof. Zo ontstond er een nieuw geloof: het .....

8 Noem vijf belangrijke punten van het christendom.

1 .....

2 .....

3 .....

4 .....

5 .....

9 Beschrijf hoe het christendom zich verspreidde. Vul de zinnen aan.
Het christendom verspreidde zich makkelijk door het hele Romeinse Rijk, want

.....

.....

Het christendom verspreidde zich eerst vooral onder armen en slaven, want .....

.....

.....

De Romeinen straften in het begin christenen, want .....

.....

De Romeinen stonden het christendom toe, want .....

.....

Vaardigheid

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen hoe de christelijke jaartelling werkt.
- Ik kan gebeurtenissen uit het verleden ordenen met behulp van een tijdbalk.

10 Maak een tijdbalk over de geschiedenis van het christendom tussen 1 en 500 n.C.

- Teken een balk voor de periode 1 tot 500 n.C.
- Plaats twee gebeurtenissen op de tijdbalk: de geboorte van Christus en het christendom toegestaan in het Romeinse Rijk.

11 Deze tijdbalk over het christendom begint in het jaar 1. Dat heeft te maken met onze christelijke jaartelling. Leg dat uit.

.....

.....

.....

§6 Afsluiting

Oefenen voor je toets

1 Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

A De Romeinen hebben het grootste deel van Italië veroverd.

B Het Romeinse Rijk wordt een christelijk rijk.

C Het Romeinse Rijk wordt een keizerrijk.

D Rome is een klein dorp bij een rivier.

De goede volgorde is: .....

2 Maak de juiste combinaties.

A Burgerrecht

B Burgers

C Democratie

1 Bepaalde rechten die een inwoner van het Romeinse Rijk kan hebben

2 Een vorm van bestuur waarbij het volk beslist wie de bestuurders zijn

3 Mensen met bepaalde rechten in het Romeinse Rijk

A hoort bij .....

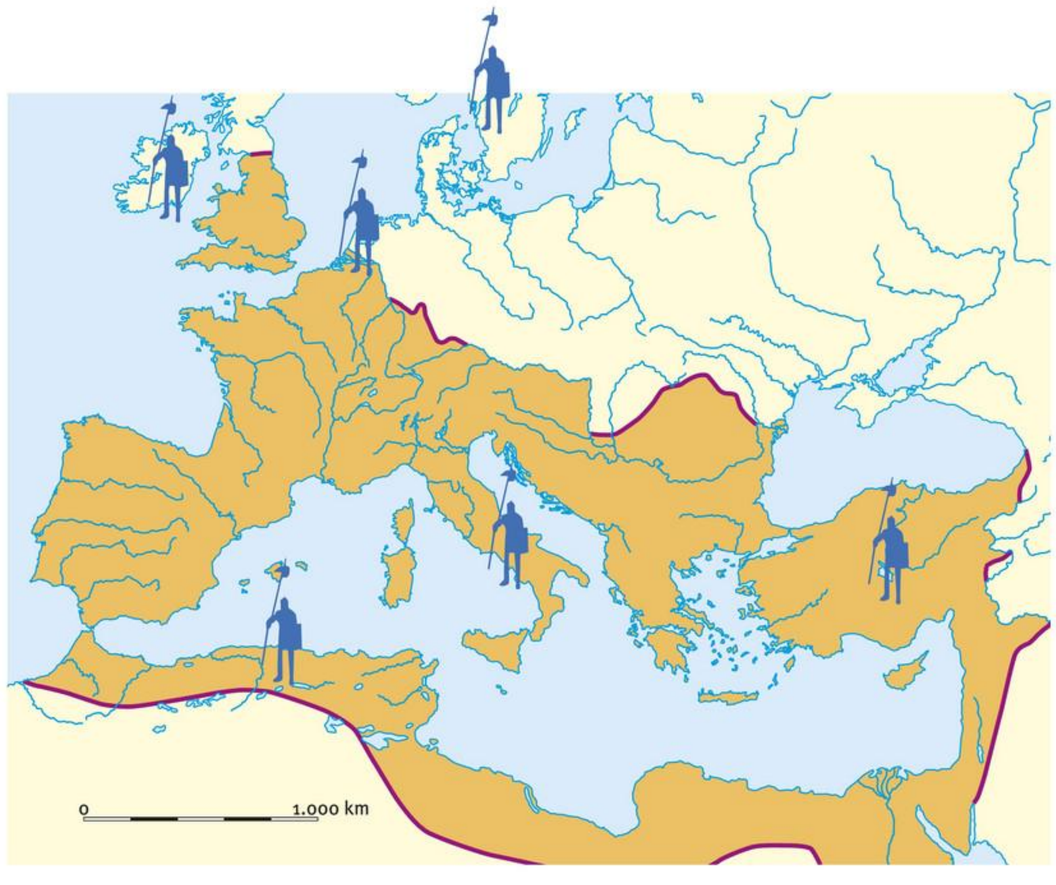
B hoort bij .....

C hoort bij .....

3 Wie deed wat in het Romeinse Rijk? Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *keizer* • *tot slaaf gemaakte* • *soldaat in het leger*.

De ..... was de hoogste baas in het Romeinse Rijk. Hij besliste over alles. Een .... veroverde of verdedigde stukken land. Een .... moest hard werken en kreeg geen geld.

4 Welke gebieden hoorden bij het Romeinse Rijk? Omcirkel de soldaten die binnen de grenzen van het Romeinse Rijk staan.

5 Hoe veranderde het bestuur van het Romeinse Rijk? Zet de bestuurders in de goede volgorde, van vroeger naar later.

A Keizers

B Koningen

C Rijke en arme burgers

De goede volgorde is: .....

6 Wat is een bondgenoot?

- ○ A Een leger dat bestaat uit soldaten die van vechten hun beroep hebben gemaakt.
- ○ B Een volk dat samenwerkt met een ander volk.
- ○ C Een volk met zijn eigen leiders.
- ○ D Een vorm van bestuur waarbij het volk meebeslist wie de bestuurders zijn.

7 Wat past bij het christendom en wat bij het jodendom? Streep de foute woorden door.

Lezen van heilige boeken: *christendom* / *jodendom* / *beide*.

Het geloof in één god: *christendom* / *jodendom* / *beide*.

Bidden in de kerk: *christendom* / *jodendom* / *beide*.

Het idee dat Jezus de zoon van God is: *christendom* / *jodendom* / *beide*.

Leven volgens de tien geboden: *christendom* / *jodendom* / *beide*.

8 Wat hoort bij de Romeinse cultuur? Drie antwoorden zijn goed.

- ☐ A De aquaducten.
- ☐ B De kerk.
- ☐ C De paardenrennen.
- ☐ D Het jodendom.
- ☐ E Het vereren van keizers als goden.

9 **a** Bij welke eeuw horen de volgende jaren?

2024: ..... eeuw

1937: ..... eeuw

456: ..... eeuw

27 v.C.: ..... eeuw v.C.

456 v.C.: ..... eeuw v.C.

b Wanneer begint en eindigt de eeuw? Streep door.

De 8e eeuw n.C. begint in het jaar *701 v.C.* / *n.C.* en eindigt in het jaar *800 v.C.* / *n.C.*

De 10e eeuw n.C. begint in het jaar *901* / *1001* n.C. en eindigt in het jaar *1000* / *1100* n.C.

De 6e eeuw v.C. begint in het jaar *600* / *500* v.C. en eindigt in het jaar *601* / *501* v.C.

Begrippen

Paragraaf 2

Romeinse Rijk

Een gebied dat tussen 750 v.C. en ongeveer 500 n.C. werd bestuurd vanuit Rome.

oudheid

De periode tussen 3000 v.C. en 500 n.C.

beroepsleger

Een leger dat bestaat uit soldaten die van vechten hun beroep hebben gemaakt.

bondgenoot

Een volk of land dat samenwerkt met een ander volk of land.

Germanen

Volken die in het gebied van Duitsland en Nederland leefden, zoals de Bataven.

cultuur

De gewoonten en regels van een groep mensen.

Paragraaf 3

democratie

Een vorm van bestuur waarbij de burgers beslissen wie de bestuurders zijn.

burger

Inwoner van een land of rijk met bepaalde rechten.

keizer

De koning van een heel groot rijk.

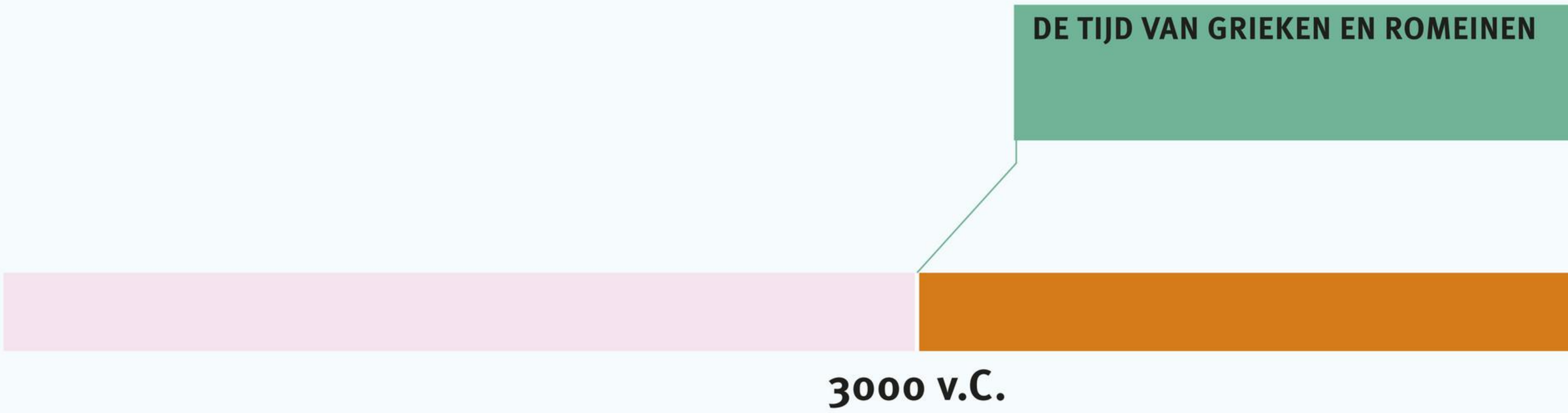
burgerrecht

Bepaalde rechten die een inwoner van een land heeft.

Grieks-Romeinse cultuur

De Romeinse manier van leven, met gewoonten die zijn overgenomen van de Grieken.

Tijdbalk

Paragraaf 4

jodendom

Geloof in één god volgens regels die in een heilig boek van de joden staan.

christendom

Geloof in één god volgens de leer van Jezus Christus.

Bijbel

Het heilige boek van de christenen.

kerk

Een gebouw waar christenen samenkomen om te bidden.

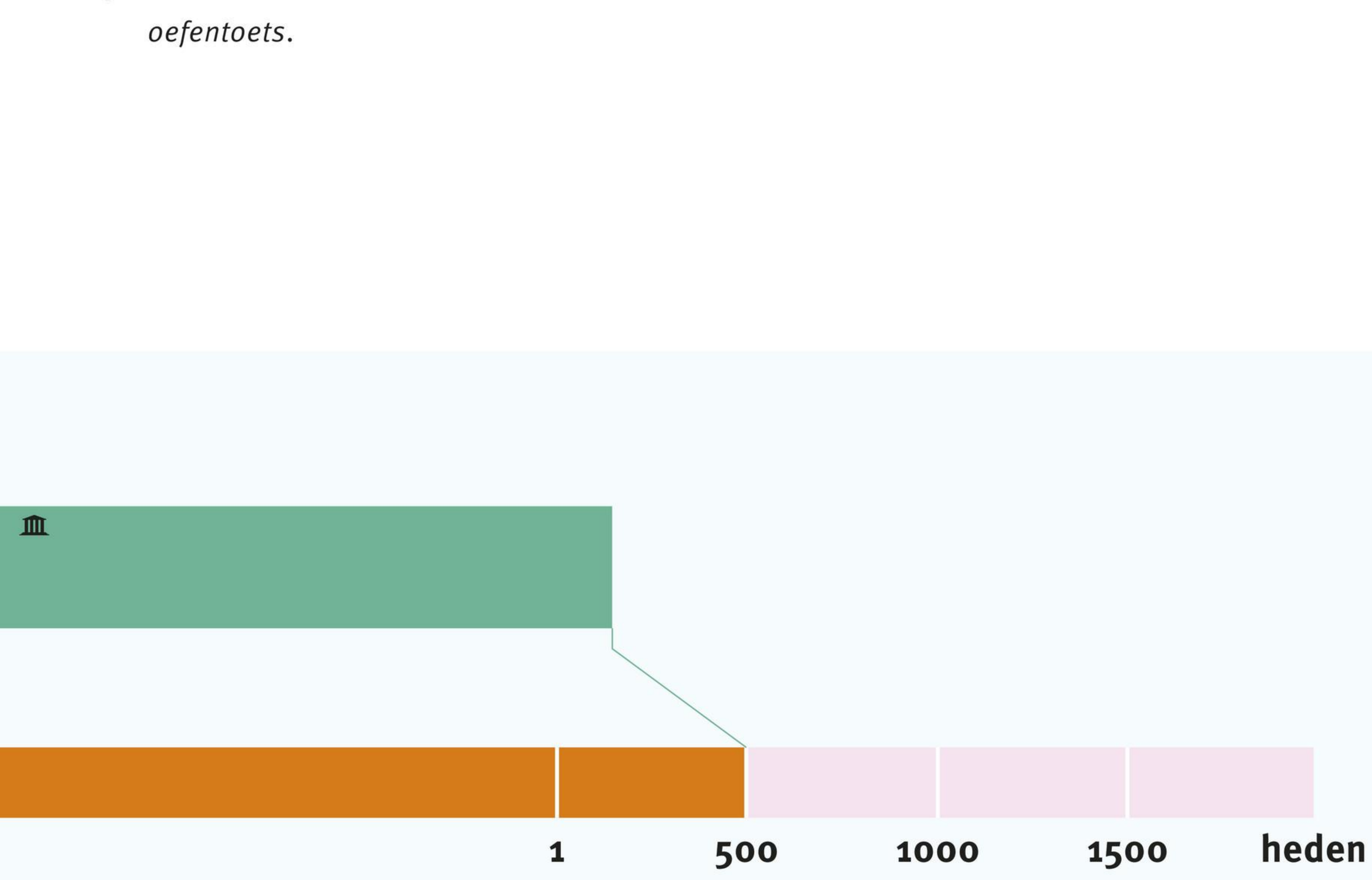
(v) **jaartelling**

De manier waarop mensen aangeven in welk jaar iets gebeurde.

(v) **eeuw**

Periode van honderd jaar.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

De tijd van monniken en ridders

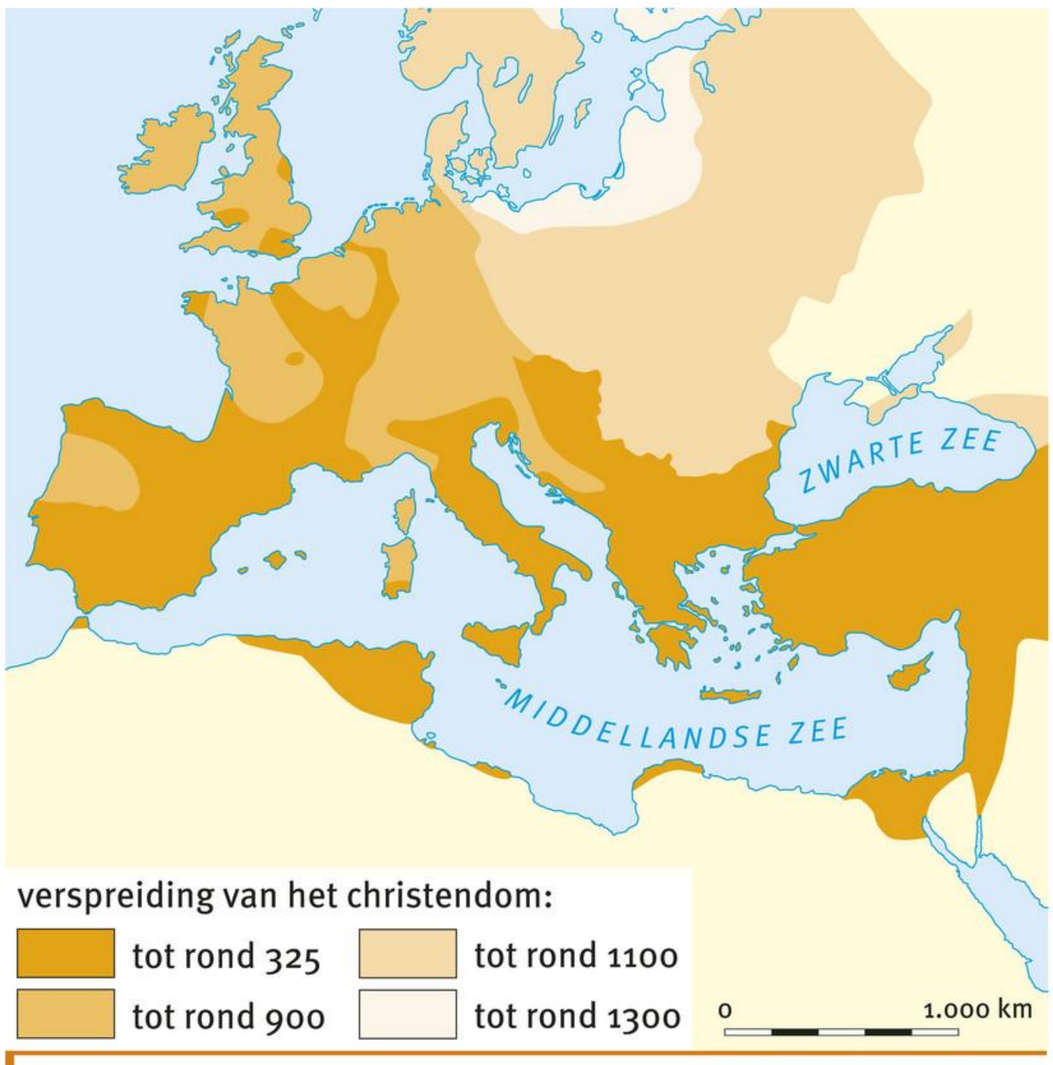
3 Heren, horigen en heiligen

§1 Oriëntatie

Bron 1

De zon is nét op. De boeren staan al op het veld. Mannen, vrouwen en kinderen zijn aan het werk. Ze werken met hun blote handen en eenvoudig gereedschap. Er dreigt altijd gevaar … ‘Oh, nee! Daar komen rovers! Verstop je!’ Het is rond het jaar 500, het begin van de tijd van monniken en ridders. De Romeinen zijn verdwenen uit West-Europa. Een tijdlang is niemand echt de baas. Daardoor is het overal erg onveilig. Rovers zwerven door het land en plunderen alles wat ze tegenkomen. De boeren kunnen zich niet verdedigen. Maar ze krijgen hulp van heren en soldaten. Die herken je aan hun wapens en de paarden waarop ze rijden. Ze beschermen de boeren. Maar dat doen ze niet voor niks. De boeren moeten hard werken voor hun bescherming. Het leven van de boeren is dan ook zwaar. Ze hopen op een beter leven na de dood. Steeds meer mensen worden daarom christen.

Bron 2

1 Waarom veranderde het leven in West-Europa rond 500?

- ○ A De boeren gingen op het land werken.
- ○ B De Romeinen waren niet langer de baas, waardoor rovers hun gang konden gaan.
- ○ C Iedereen ging toen in God geloven.

2 Gebruik bron 1. Welke gereedschappen gebruikten de boeren **niet** in de tijd van monniken en ridders? Twee antwoorden zijn goed.

- ☐ A Bijl.
- ☐ B Grasmaaier.
- ☐ C Hark.
- ☐ D Kettingzaag.
- ☐ E Schop.

3 Schrijf onder elke afbeelding om welke groep het gaat. Kies uit: *boeren* • *rovers* • *soldaten*.

.....	.....	.....

4 Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *christelijk* • *paarden* • *regels* • *rovers*.

Eén woord blijft over.

Heren en soldaten vochten op ..... . Boeren moesten zich houden aan ..... om beschermd te worden. Steeds meer mensen werden ..... .

5 Gebruik bron 2. Over welk geloof gaat de kaart?

- ○ A Over de islam.
- ○ B Over het christendom.
- ○ C Over het jodendom.

6 Welke zin past bij bron 2?

- ○ A De islam verspreidt zich eerder dan het christendom.
- ○ B De islam verspreidt zich over bijna heel Europa.
- ○ C Het christendom verspreidt zich bijna niet in Europa.
- ○ D Het christendom verspreidt zich over bijna heel Europa.

§2 Heren en horigen

BASIS

Bron 1 Een soort kalender van de maanden van het jaar: afbeelding 1 is januari en afbeelding 12 is december.

Intro

Het is winter. Alwin kijkt naar zijn kale land en maakt zich zorgen. Er groeit geen graan of groente meer. En hij kan nu niks zaaien, de jonge plantjes zouden meteen bevriezen. Zullen zijn vrouw en kinderen sterven van de honger?
'We moeten het varken slachten', zegt zijn vrouw. Alwin knikt. Ze heeft gelijk. Hij gaat meteen aan het werk. Hij doodt het varken met een mes. Zijn vrouw rookt het vlees. Sommige delen legt ze in zout. Zo blijven ze lang goed. Het hele varken wordt gebruikt, van de hoeven tot de hersenen! Alwin is blij dat ze genoeg te eten hebben tot aan de lente.

De vraag van deze paragraaf is:
Hoe leefden de heren en boeren op het land?

1 Welk beroep heeft Alwin? Kies uit: *bakker* • *boer* • *leraar* • *slager* • *soldaat*.

Alwin is .....

2 Over welk deel van het jaar gaat het verhaal over Alwin?

- ○ A Over de lente.
- ○ B Over de zomer.
- ○ C Over de herfst.
- ○ D Over de winter.

3 Gebruik bron 1. Welke afbeelding uit deze bron hoort bij het verhaal over Alwin? Leg je antwoord uit.

Afbeelding nummer ..... hoort bij het verhaal, want .....

.....

4 Waarom zaait Alwin geen nieuwe plantjes op zijn land?

- ○ A Alwin heeft geen tijd om te zaaien.
- ○ B Alwin laat zijn vrouw voedsel kopen in een winkel.
- ○ C Door de kou kunnen jonge plantjes niet groeien.
- ○ D Het is te warm om te zaaien.

5 Gebruik bron 1 en de intro. Welke dieren kom je tegen op een boerderij in de tijd van Alwin? Twee antwoorden zijn goed.

- ☐ A Ezels.
- ☐ B Kippen.
- ☐ C Koeien.
- ☐ D Paarden.
- ☐ E Schapen.
- ☐ F Varkens.

6 Wat doet de vrouw van Alwin om het varkensvlees de hele winter goed te houden? En wat doet ze niet? Zet de zinnen in de goede kolom.

Ze bewaart het vlees buiten.

Ze legt het vlees in de koelkast.

Ze legt het vlees in zout.

Ze rookt het vlees.

Wel	Niet

7 Sinds de tijd van monniken en ridders is er veel veranderd op een boerderij. Teken of plak hieronder vier dingen die in die tijd zeker niet bestonden op een boerderij.

8 Gebruik bron 1. Wanneer doet Alwin welk werk? Vul het schema in.

Werk	Maand
Hout verzamelen	
	April (afbeelding 4)
	Juli (afbeelding 7)
Wijn maken	

A Einde van het Romeinse Rijk

Leerdoel

Ik kan uitleggen om welke drie redenen er een einde kwam aan het Romeinse Rijk.

Leertekst

Eeuwenlang was het Romeinse Rijk erg groot en machtig. Maar in de 4e eeuw n.C. ontstonden er drie grote problemen.

Het eerste probleem was het leger van de Romeinen. Dat was te klein om de lange grenzen van het rijk goed te bewaken.

Een tweede probleem was dat de Romeinen steeds vaker met elkaar vochten. Dat was meestal als er een nieuwe keizer gekozen moest worden. Tijdens zo'n ruzie werd het rijk niet goed bestuurd. Daardoor werd het Romeinse Rijk in 395 in tweeën gesplitst.

Er ontstond een West-Romeins Rijk en een Oost-Romeins Rijk.

In het West-Romeinse Rijk was er een derde probleem. Regelmatig trokken Germaanse volken het West-Romeinse Rijk binnen. De Germanen zochten landbouwgronden en een plek om te wonen.

Door deze drie problemen werd de laatste keizer van Rome rond 500 door een Germaanse stam weggejaagd. Dat was een grote verandering in West-Europa en daarom laten we een nieuwe periode in de geschiedenis beginnen: de **middeleeuwen**. Dat is de periode van 500 tot 1500 n.C.

9 Maak de zin kloppend.

De middeleeuwen beginnen in het jaar ....., omdat:

- ○ A toen de prehistorie afgelopen was.
- ○ B toen Europa ontstond.
- ○ C toen het West-Romeinse Rijk verdween.

10 (t) Onderstreep in tekst A 'Einde van het Romeinse Rijk' drie problemen waardoor het Romeinse Rijk verdween.

11 Welke drie zinnen passen bij het begin van de middeleeuwen?

- ☐ A De Germanen veroverden het Oost-Romeinse Rijk.
- ☐ B De Romeinen in het leger waren het vaak met elkaar eens.
- ☐ C Er kwam een einde aan het West-Romeinse Rijk.
- ☐ D Er was geen Romeinse keizer meer die het gebied bestuurde.
- ☐ E Het Romeinse leger was groot genoeg om de grenzen te beschermen.
- ☐ F In West-Europa gingen Germanen wonen.

12 Welk deel van het Romeinse Rijk had het meeste last van Germanen?

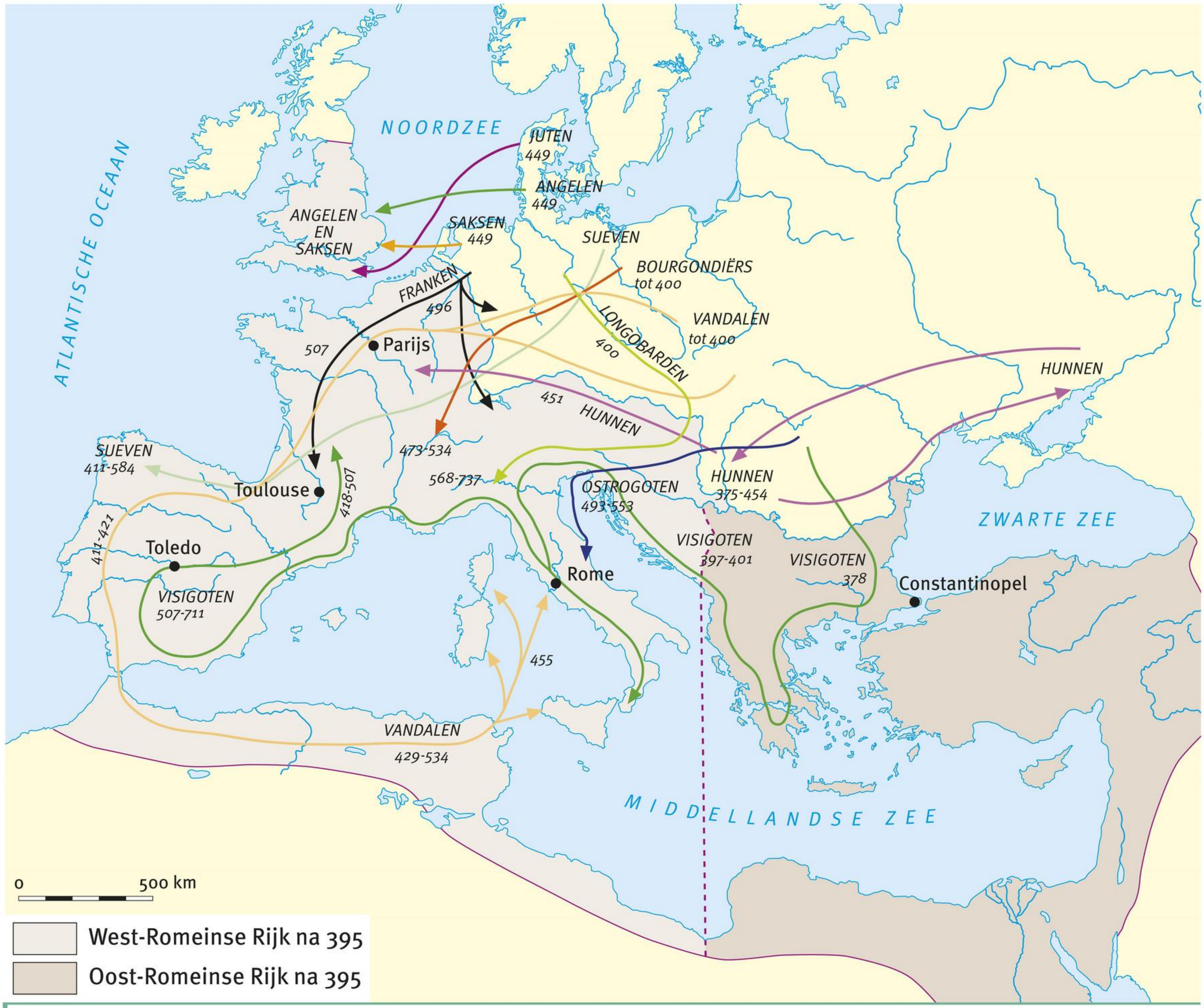
- ○ A Het Oost-Romeinse Rijk.
- ○ B Het West-Romeinse Rijk.

13 Waardoor ontstond er een Oost-Romeins Rijk en een West-Romeins Rijk?

- ○ A De soldaten werden steeds luier, want de grenzen werden steeds langer.
- ○ B Door de vele ruzies werd het rijk niet goed bestuurd.
- ○ C Germaanse volken trokken het rijk binnen.

14 Gebruik bron 2. Wat zie je op deze kaart ?

- ○ A De splitsing van het Romeinse Rijk en het binnenvallen van Germaanse volken.
- ○ B Het slechte bestuur van het Romeinse Rijk en veel onderlinge ruzies.
- ○ C Het probleem dat het Romeinse leger te klein was om de grens te verdedigen.

Bron 2

B Leven van het land

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe mensen op het land leefden.

Leertekst

Na het instorten van het West-Romeinse Rijk was er in West-Europa steeds oorlog. Er was geen bestuur en er was geen leger meer om orde te houden. Steden werden geplunderd en reizigers werden beroofd. Na het vertrek van de Romeinen werden wegen slecht onderhouden. Hierdoor kwamen er bijna geen voedsel en andere producten naar de steden. Veel mensen trokken daarom van de steden naar het platteland.

Op het platteland leefden de mensen van de opbrengst van het land en de dieren die ze hielden. Het was een zwaar leven. Boeren moesten heel hard werken en hadden net genoeg te eten. Spullen en gereedschappen die ze nodig hadden, moesten ze zelf maken. Producten om te verkopen waren er bijna niet. Zo verdwenen de handel en de steden. Ook bijna al het muntgeld verdween.

15 Waarom werd het onveilig, toen de Romeinen weg waren?

- ○ A De wegen werden niet meer onderhouden.
- ○ B Er was geen bestuur meer.
- ○ C Het muntgeld verdween.
- ○ D Mensen gingen van de landbouw leven.

16 Maak de juiste combinaties.

A Omdat de wegen niet onderhouden werden,
B Omdat er geen voedsel naar de steden kwam,
C Omdat er geen handel meer was,
1 trokken mensen naar het platteland.
2 verdween het muntgeld.
3 was er veel minder handel.

A hoort bij .....
B hoort bij .....
C hoort bij .....

17 Gebruik bron 3. Zijn de volgende uitspraken waar of niet waar?

Uitspraak	Waar	Niet waar
Deze mensen wonen in de stad.		
Deze mensen verbouwen zelf hun voedsel.		
Deze mensen hebben land nodig om te kunnen leven.		

Bron 3

18 Na het jaar 500 kwam er een einde aan de handel. Hoe kwam dat? Zet de zinnen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

A De handel verdwijnt.

B De Romeinen vertrekken.

C Mensen durven daarom niet meer rond te reizen.

D Rovers overvallen reizigers.

De goede volgorde is: .....

19 Waarom konden boerengezinnen niet al het graan in de zomer en herfst opeten? Streep de foute woorden door.

Als je *veel* / *weinig* graan bewaart, heb je een voorraad voor de *winter* / *zomer*. Het is dan erg *koud* / *warm* en er groeit bijna niets. Doordat ze graan hebben bewaard, kunnen de mensen dan toch *eten* / *handelen*.

20 Bekijk bron 4. Hoe kwam het dat boeren zelf spullen en gereedschappen moesten maken?

○ A De boeren verveelden zich op het platteland. Zo hadden ze na het werk wat te doen.

○ B De Germanen hadden veel spullen geroofd, daarom moesten ze nieuwe spullen maken.

○ C Er was geen handel meer, zodat ze de spullen niet van anderen konden kopen.

21 Welke twee gebouwen waren niet op het platteland te vinden?

☐ A Een boerderij.

☐ B Een kerk.

☐ C Een markthal.

☐ D Huizen van boeren.

☐ E Winkels.

Bron 4 Lepels gemaakt van de hoorns van schapen of koeien.

C Bescherming bij de heer

Leerdoel

Ik kan uitleggen waarom boeren bescherming zochten bij een heer.

Leertekst

Omdat het op het platteland onveilig was, zochten mensen bescherming bij een rijkere boer. Zo'n boer kon een versterkte boerderij bouwen en gewapende knechten in dienst nemen. In ruil voor bescherming moesten kleine boeren hun grond afstaan aan de machtige boer. Zo kregen sommige boeren veel grond in bezit. Ze werden **heer**. Een heer was iemand met een versterkte boerderij die veel landbouwgrond en bossen had. Verder bezat hij huizen van andere boeren en soms ook een werkplaats of een molen.

De mensen die bescherming zochten, woonden en werkten op het land van de heer. Ze werden **horigen**. Dat waren boeren die geen eigen grond hadden.

Tussen de heer en zijn horigen bestonden afspraken. De heer beschermde zijn horigen, maar die waren niet meer vrij. Ze mochten het land van de heer niet zonder toestemming verlaten. Horigen bewerkten een stukje land en leefden van de opbrengsten. In ruil daarvoor betaalden ze een deel van de oogst als pacht aan de heer. Dat konden bijvoorbeeld eieren, boter of graan zijn. De horigen moesten ook klussen voor de heer doen, zoals werken op zijn land en de boerderij van de heer onderhouden.

22 (t) Over wie gaat de volgende zin? Streep het foute woord door.
Iemand met een versterkte boerderij, huizen van andere boeren, veel landbouwgrond en bossen is een *heer* / *horige*.

23 Waarom was het voor kleine boeren veilig bij een heer?

.....

.....

.....

24 Hoe kon een rijke boer een heer worden?

- ○ A Hij beschermde andere boeren en kreeg in ruil stukken grond.
- ○ B Hij verkocht de opbrengst van zijn land op de markt in de stad.
- ○ C Hij veroverde landbouwgrond van de andere boeren.

25 Kijk naar de afbeeldingen. Zie je een heer of een horige? Vul in.

.....

.....

.....

26 a Arme boeren zochten bescherming bij een rijke boer. Wat was een voordeel van deze bescherming?

.....

.....

.....

b Welke drie nadelen waren er voor horigen?

- ☐ A Ze betaalden een deel van oogst aan de heer.
- ☐ B Ze hadden geen eigen grond meer.
- ☐ C Ze leefden van het land.
- ☐ D Ze moesten vaak naar de markt.
- ☐ E Ze waren niet meer vrij.

27 Waarom betaalden de horigen hun pacht met bijvoorbeeld eieren, boter of graan?

.....

.....

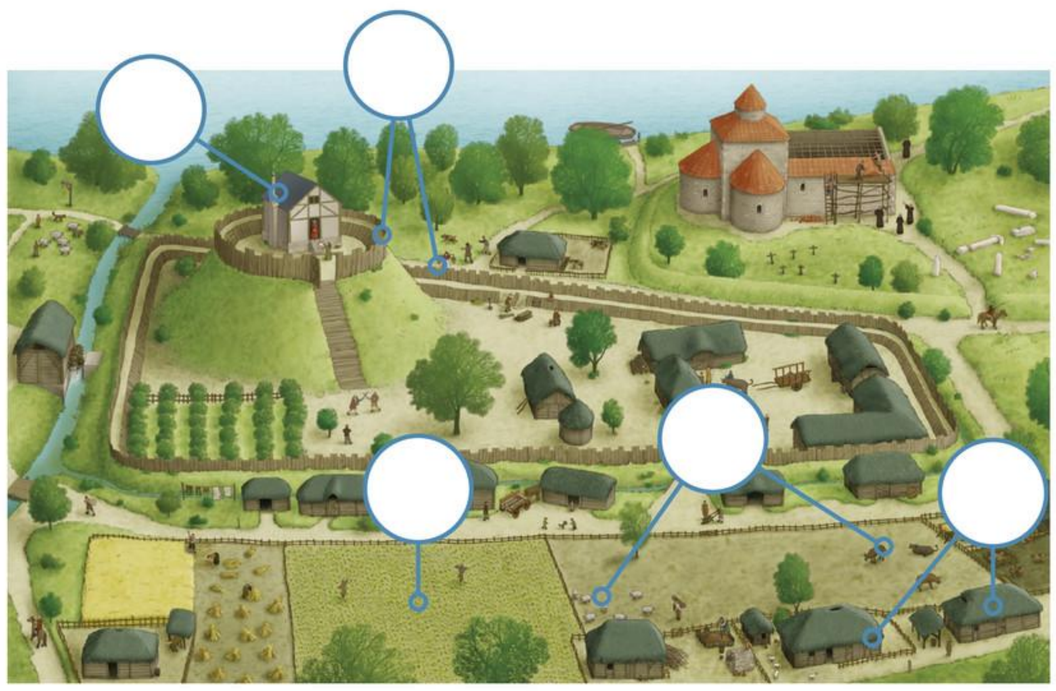
.....

28 Welke uitspraken horen bij een heer? En welke bij een horige?

Uitspraak	Heer	Horige
Ik ga op reis met mijn knechten.		
Iedereen op mijn land doet wat ik zeg!		
Ik moet de schapen scheren.		

29 Op de volgende afbeelding zie je het land van een heer. Wat is er allemaal in dit gebied? Lees de zinnen. Zet de nummers op de goede plek in de afbeelding.

1. In dit stevige huis woont de heer.
2. Een sterke, houten verdedigingsmuur beschermt het huis.
3. In deze kleine boerderijen wonen de boeren.
4. Er loopt vee rond op de velden.
5. Er zijn akkers, waar het graan groeit.

Vaardigheid: verandering

Leerdoel

Ik kan herkennen wat er in een bepaalde tijd verandert en wat hetzelfde blijft.

Uitleg

Wat veranderde in de middeleeuwen?

Om de middeleeuwen te begrijpen moet je onderzoeken wat er veranderde. Rond 500 waren er grote **veranderingen**. Het Romeinse Rijk viel uit elkaar. De steden verdwenen. Het bestuur veranderde. Mensen gingen weer op het land wonen en moesten daar hun eigen voedsel verbouwen. Ook ontstonden er nieuwe groepen in de samenleving.

Op de plek waar de rivieren de Rijn en de Lek zich splitsen zaten in de 1e eeuw n.C. Romeinen. Op dezelfde plek woonden rond 700 een paar boeren. Honderd jaar later, rond 800, ontstond daar een stadje: Dorestad. Er woonden een paar duizend mensen. Rond 900 was Dorestad alweer verdwenen. Nu ligt op dezelfde plek de stad Wijk bij Duurstede.

30 Gebruik bron 5 en 6. Maak de tekst kloppend.

Bron 5 beschrijft de situatie in de tijd van de *middeleeuwen* / *Romeinen*, toen er nog geen stad was. Er was *nauwelijks* / *veel* handel en er werd *wel* / *geen* geld gebruikt. Alle mensen leefden dus van de .....

Bron 6 beschrijft de situatie in de tijd van de *middeleeuwen* / *Romeinen*. Er was *wel* / *geen* handel en *wel* / *geen* bescherming door soldaten.

Bron 5 Twee zinnen over de mensen die rond 700 bij de splitsing van de Rijn en de Lek woonden.

1 De mensen handelden weinig en gebruikten geen muntgeld.
2 Bijna alle mensen waren boeren.

Bron 6 Een Romeins fort bij Wijk bij Duurstede.

Waar nu Wijk bij Duurstede ligt, lag in de 1e eeuw n.C. een fort. Op andere plekken langs de Rijn lagen ook forten. De forten waren met elkaar verbonden door een weg. Ze waren altijd bemand door soldaten. Bij gevaar kwamen de soldaten onmiddellijk in actie. De weg werd gebruikt voor transport van goederen en voedsel.

31 Gebruik bron 7.

a Noem drie beroepen die in Dorestad bestonden.

.....

b Welk beroep uit vraag a bestond ook al rond 700?

.....

Bron 7 Een beschrijving van Dorestad rond 800.

Dorestad lag aan een rivier. Direct aan de rivier stonden de houten huizen van kooplieden. Daarachter lagen boerderijen. Er waren ook werkplaatsen, daar werkten ambachtslieden. In Dorestad werden munten gemaakt en gebruikt bij de handel.

Bron 8 Deze speld om een mantel dicht te maken is in Dorestad gevonden. In het midden zie je een groen kruis met een rode steen in het midden.

32 Gebruik bron 8. Deze vraag gaat over de mensen die rond 800 in Dorestad woonden.
Streep de foute woorden door.
Deze speld zal van een *rijke* / *arme* man of vrouw zijn geweest. In 700 woonden er alleen een paar boeren op deze plaats. De verschillen tussen mensen waren dus *groter* / *kleiner* geworden. Het groene kruis in de speld past bij iemand die *heiden* / *christen* was.

33 Door wie zal dit sieraad waarschijnlijk zijn gemaakt?

- ○ A Een ambachtsman.
- ○ B Een handelaar.
- ○ C Een boer.

34 Gebruik de uitleg en bron 5 t/m 7.

a Vul het schema in. Eén antwoord krijg je cadeau.

	Landbouw	Handel	Muntgeld
Tijd van de Romeinen	X		
700 n.C.			
800 n.C.			
900 n.C.			

b Wat past bij het gebied van Wijk bij Duurstede in de verschillende perioden?
Vul de ontbrekende woorden in.
In de Romeinse tijd stond er een .....
In de middeleeuwen rond 700 woonden er alleen .....
In de middeleeuwen rond 800 ontstond het stadje .....
In de middeleeuwen rond 900 was het stadje .....

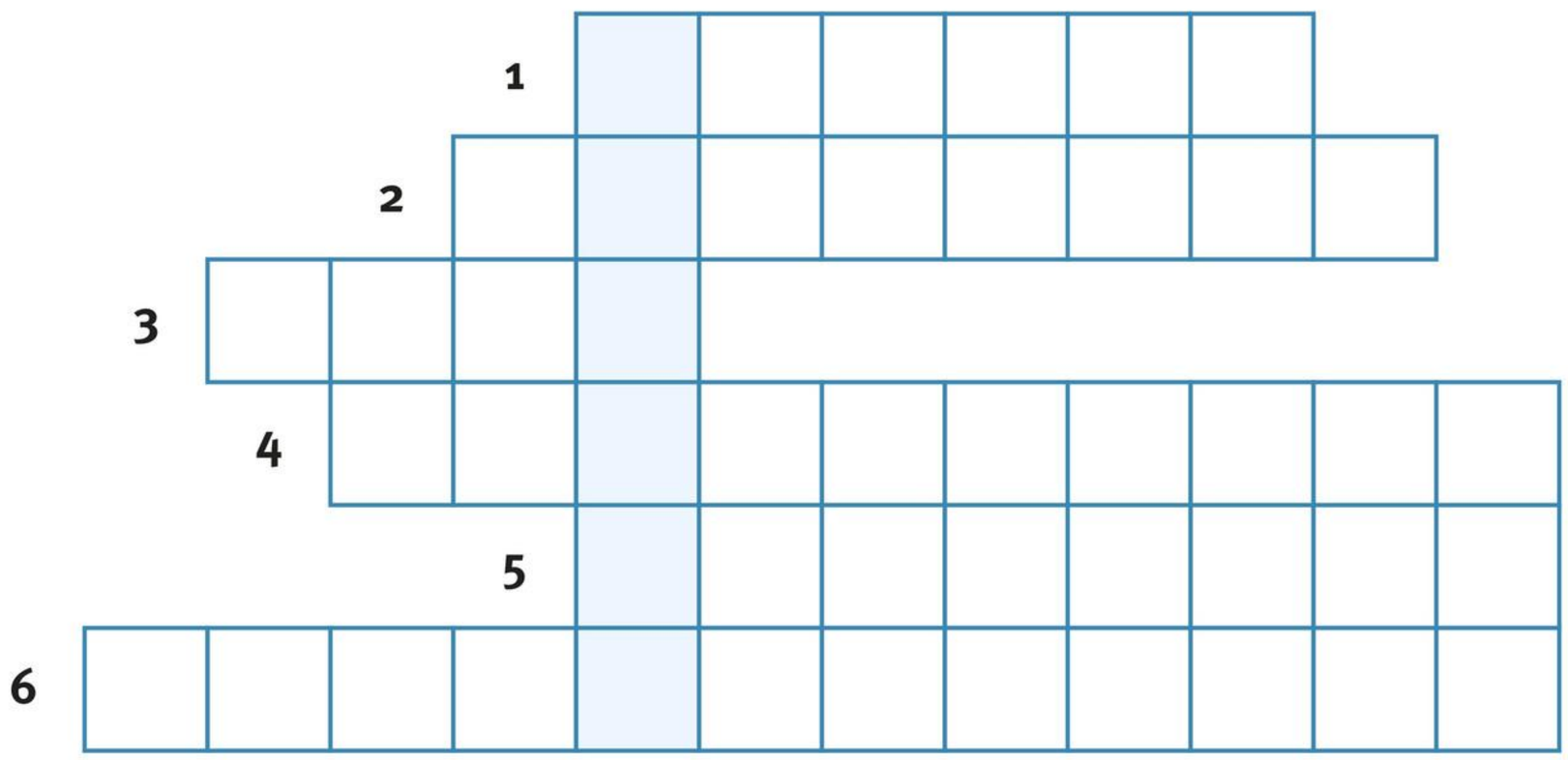
c Gebruik je antwoord bij vraag a. Wat bleef gelijk in alle perioden in het gebied bij Wijk bij Duurstede?

- ○ A Er was altijd handel.
- ○ B Er was altijd landbouw.
- ○ C Er was altijd muntgeld.
- ○ D Het was er altijd veilig.

Eindopdracht

35 a Welk woord hoort bij welke omschrijving?
Zet het woord in de puzzel.

1 Verdween samen met de steden en het muntgeld uit West-Europa.
2 Het huis van een boer.
3 Een andere naam voor een rijke, machtige boer.
4 De reden waarom arme boeren bescherming zochten bij een rijke boer.
5 Volk dat rond 500 de laatste Romeinse keizer uit Rome verdreef.
6 Deze periode begint rond het jaar 500 en eindigt rond 1500 n.C.

b Welk woord lees je in de blauwe vakjes?

.....

36 Vind jij dat de boeren in de middeleeuwen veel harder moesten werken dan boeren nu? Laat in een tekening een groot verschil zien tussen boeren toen en nu.

Middeleeuwen	Nu

37 Lees de twee teksten. Welke van de twee is de beste samenvatting van het hoofdstuk? Onderstreep bij iedere tekst de juiste smiley.

☺ ☹ Toen de Romeinen verdwenen, begonnen de middeleeuwen. In die periode hielden steden op te bestaan. Mensen gingen op het land leven van hun eigen opbrengst. Het reizen werd heel onveilig. Er was geen bestuur meer. In ruil voor land boden rijke, sterke boeren bescherming aan arme boeren tegen rondtrekkende rovers. Rijke boeren werden rijker, arme boeren raakten hun vrijheid kwijt. Zo kwamen er in de middeleeuwen heren en horigen. Er veranderde veel in vergelijking met de tijd van het Romeinse Rijk.

☺ ☹ Toen de Romeinen verdwenen, begon een nieuwe periode. In die periode waren er geen steden. Boeren leefden op het land van hun eigen opbrengst. Rijke en arme boeren werkten samen. Ze deelden de oogst. De arme boeren waren gewapend. Zij zorgden voor bescherming tegen rondtrekkende rovers. Rijke boeren hadden meer land dan de arme boeren. Dat was ook al zo tijdens het Romeinse Rijk. Er waren geen grote veranderingen bij de overgang van het Romeinse Rijk naar de prehistorie.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§3 Geloven of niet geloven?

BASIS

Bron 1

Intro

Voor de poort van het klooster staat een vrouw. In haar jurk zitten gaten. Ze kijkt monnik Hubert smekend aan. ‘Alstublieft, ik vraag u om eten voor mijn kinderen. Mijn man is vermoord. Mijn zoon is ziek …’ Hubert legt een vinger op zijn lippen. ‘Stil maar. U krijgt voedsel. En voor uw zoon zullen we zorgen.’ Hubert woont en werkt in het klooster. Alles in zijn leven draait om God. Vanmorgen is hij al om 3 uur opgestaan om te bidden. Nu deelt hij eten uit aan de armen. Straks zal hij de zieken verzorgen. Monniken zijn vaak erg slimme en geleerde mensen. Ze kunnen lezen en schrijven. Ook weten ze veel over tuinieren. En over medicijnen. Hubert is dankbaar dat hij iets goeds kan doen voor de mensen.

De vraag van deze paragraaf is:
Waarin geloofden mensen in de middeleeuwen?

1 Hubert woont en werkt in het klooster. Wat is hij?

- ○ A Een bedelaar.
- ○ B Een dokter.
- ○ C Een monnik.
- ○ D Een tuinman.

2 Zijn de zinnen waar of niet waar?

	Waar	Niet waar
De vrouw in het verhaal vraagt om voedsel.		
Haar man is ziek en haar zoon is vermoord.		
Het klooster helpt haar.		

3 Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit:
God • *goeds* • *verzorgen* • *zwakken*.
Hubert deelt eten uit aan de armen en ..... . Alles in zijn leven draait om ..... . Straks zal hij de zieken ..... .
Hubert is dankbaar dat hij iets ..... kan doen voor de mensen.

4 Gebruik bron 1. In het klooster wordt gewerkt.
Wat voor werk zie je? Drie antwoorden zijn goed.

- ☐ A Armen helpen.
- ☐ B Groenten verbouwen.
- ☐ C IJzer smeden.
- ☐ D Kleding verkopen.
- ☐ E Zieken verzorgen.

5 Gebruik bron 1. In het klooster doen de monniken verschillende dingen.
Stel dat jij een monnik in dit klooster was.
Welk werk uit de afbeelding zou jij dan het liefst doen? En waarom?
Ik zou het liefst ....., omdat .....

6 Gebruik bron 2. Lees ook nog eens de intro.
Welke drie zinnen zijn juist?

- ☐ A De monnik in bron 2 werkt in de tuin.
- ☐ B Monniken hebben veel verstand van medicijnen.
- ☐ C Monniken helpen graag andere mensen.
- ☐ D Monniken verdienen veel geld met hun werk.

Bron 2

A Een geloof voor iedereen

Leerdoel

Ik kan uitleggen dat het christendom steeds belangrijker werd.

Leertekst

In de tijd van de Romeinen was een deel van de bevolking in Christus gaan geloven. Maar dat was lang niet overal in Europa. Rond 500 geloofden veel mensen in wat nu Nederland en Duitsland is, in Germaanse goden. Ze geloofden in natuurgoden zoals Donar, de god van de donder en het weer. De mensen vereerden ook stenen, heilige bomen en waterbronnen. Christenen gebruikten het woord **heidenen** voor mensen die geloofden in natuurgoden en natuurkrachten.

Christenen vonden de natuurgodsdienst verkeerd. Sommige christenen wilden heidenen **bekeren**: ze wilden hen overhalen om ook christen te worden. Deze christenen reisden door de gebieden van de Germanen en vertelden over Christus. Ook vernielden ze Germaanse heiligdommen en hakten ze heilige bomen om. Zo wilden ze laten zien dat de Germaanse goden niet bestonden.

Veel Germanen bleven in natuurgoden en natuurkrachten geloven. Daarom liet de kerk christelijke feesten samenvallen met feesten die de Germanen al kenden. Zo vierden de Germanen eind december dat de zon weer langer ging schijnen. De christenen maakten van dat feest Kerstmis, het feest van de geboorte van Jezus.

7 (t) Wie waren volgens christenen heidenen?

- ○ A Germaanse goden.
- ○ B Heilige bomen en stenen.
- ○ C Mensen die in Christus geloofden.
- ○ D Mensen die in natuurgoden geloofden.

8 Streep door.

In het begin van de middeleeuwen was iedereen christen: *waar* / *niet waar*.

9 Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *Germaanse goden* • *heidenen* • *heilige bomen* • *Jezus*.

In wat nu Nederland en Duitsland is, geloofden rond 500 veel mensen in .....

Christenen vonden dat verkeerd. Zij noemden deze mensen .....

Sommige christenen reisden door de gebieden van de Germanen en vertelden over .....

Ook vernielden ze Germaanse heiligdommen en hakten ze hun ..... om.

10 Waarom vernielden christenen Germaanse heiligdommen?

.....

.....

.....

.....

11 Welke drie zinnen passen bij het geloof van de Germanen?

☐ A Zij bidden in de kerk.

☐ B Zij geloven in één god.

☐ C Zij hebben heilige plekken in de natuur.

☐ D Zij vereren bijvoorbeeld stenen en heilige bomen.

☐ E Zij vieren feest als de zon weer langer gaat schijnen.

12 Veel Germanen bleven hun eigen feesten vieren. De kerk wilde dit niet en bedacht een oplossing. Geef een voorbeeld van die oplossing.

.....

.....

.....

13 (t) Bekijk bron 3. Wat is een voorbeeld van een natuurkracht?

○ A Bidden in een tempel.

○ B Donder en bliksem.

○ C Een kruisbeeld in een kerk.

○ D Verschillende goden vereren.

Bron 3 De Germaanse god Donar gebruikte een hamer om donder en bliksem te maken. Veel mensen droegen een ketting met een hamertje om hun hals als bijgeloof. Dat zou beschermen tegen gevaar en ongeluk.

14 Noem twee feesten die jij elk jaar viert.

Ik vier elk jaar .....

.....

.....

Dit is *wel een* / *geen* christelijk feest.

En ik vier elk jaar .....

.....

.....

Dit is *wel een* / *geen* christelijk feest.

B In het klooster

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat er in kloosters gebeurde.

Leertekst

In de 7e en 8e eeuw kwamen er **monniken** naar het huidige Nederland. Een monnik is een man die zich in zijn leven vooral bezighoudt met zijn geloof. Monniken woonden in **kloosters**. Dat zijn gebouwen waar mannen of vrouwen (die nonnen werden genoemd) samenleefden volgens strenge regels. Zo moesten ze wel zeven keer per 24 uur bidden, ook 's nachts. Vanuit de kloosters probeerden monniken mensen tot het christendom te bekeren.

Bij een klooster was altijd een kerk. Die had de vorm van een kruis. De slaapzalen lagen dicht bij de kerk, zodat de monniken 's nachts op tijd bij de kerkdienst konden zijn. In de eetzaal aten ze samen, in de schrijfkamer schreven ze de Bijbel over. Rond het klooster lagen moestuinen, kruidentuinen en werkplaatsen. Daar werkten de monniken ook. Om het klooster stond een muur met een poort. De poortwachter bepaalde wie er naar binnen mocht. Buiten het klooster lagen akkers en grotere velden, die werden bewerkt door horigen.

Kloosterlingen zorgden ook voor anderen. In de meeste kloosters was een ziekenzaal, waar zieken uit de omgeving werden verzorgd. Vaak was er een school, waar godsdienstles werd gegeven en waar kinderen leerden lezen, schrijven en rekenen. De kloosterlingen deelden voedsel en kleding uit aan arme mensen.

15 Wat is een monnik?

- ○ A Een arm persoon die hulp krijgt van een gelovige.
- ○ B Een reiziger die in een klooster onderdak krijgt.
- ○ C Een zieke die in het klooster wordt verzorgd.
- ○ D Iemand die in een klooster leeft voor het geloof.

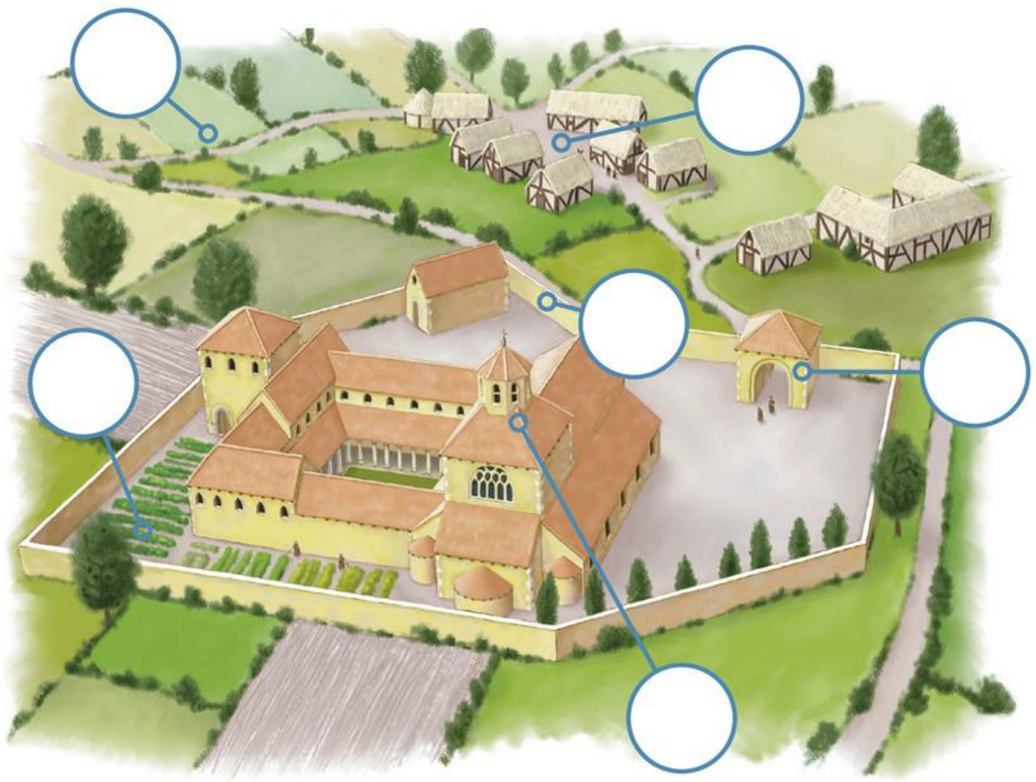
16 Op de afbeelding zie je een monnik. Welke uitspraken passen bij deze monnik? Zet ze in de tekstballonnen.

- Ik ga graag winkelen.
- Ik heb een vrouw en drie kinderen.
- Ik help armen.
- Ik leef voor het geloof.
- Ik verzorg de zieken.
- Ik woon in een klooster.

19 Wat staat op de volgende afbeelding van het klooster? Zet de nummers op de goede plek in de afbeelding.

1 Kloostermuur
2 Moestuin
3 Akkers en velden
4 Kerktoren
5 Dorp in de buurt
6 Poort

17 Wie konden er lezen en schrijven in de middeleeuwen? Zet een kruisje bij de juiste afbeelding.

☐

☐

☐

18 Streep de foute woorden door.

Monniken woonden in een *kerk* / *klooster*. Bidden deden ze *veel* / *weinig*. Wat ze nodig hadden, *kochten ze* / *maakten ze zelf*. Ze gaven ook les aan *Germanen* / *kinderen*. Ze deelden voedsel en kleding uit aan *arme mensen* / *kloosterlingen*.

20 Er waren kloosters voor monniken en kloosters voor nonnen. Bedenk een reden waarom mannen en vrouwen niet samen in een klooster woonden.

.....

.....

.....

.....

C Verschillende groepen

Leerdoel

Ik kan uitleggen welke drie standen in de middeleeuwen leefden en wat zij deden.

Leertekst

In de middeleeuwen was de bevolking verdeeld in standen. Een **stand** is een groep mensen die volgens de middeleeuwers een eigen taak had. Er waren drie standen.

De eerste en belangrijkste stand bestond uit mensen die in de kerk werkten, zoals monniken, priesters en nonnen. Zij moesten bidden voor de mensen. Mensen die in dienst zijn van de kerk noemen we **geestelijken**. De hoogste geestelijke was de **paus**. Hij is de belangrijkste leider en bestuurt de kerk.

De tweede stand was de **adel**. Iemand van adel wordt ook wel edelman genoemd. De adel moest de mensen beschermen. Je kon niet zomaar edelman worden. Óf je vader was van adel óf de koning maakte een edelman van je, bijvoorbeeld met een titel als hertog, graaf of ridder. Ridders waren goed bewapende ruiters.

Tot de derde en laagste stand hoorden de boeren. Zij bewerkten het land en zorgden voor voedsel voor iedereen. Het was voor hen bijna onmogelijk om in een andere stand te komen. Was je geboren als boer, dan bleef je boer, net als je kinderen.

21 (t) Wat was een stand?

.....

.....

22 Wat was de taak van de paus?

.....

23 Welke taak hadden de mensen in de volgende standen? Maak de juiste combinaties.

A Adel

B Boeren

C Geestelijken

1 Bidden voor het volk

2 Het volk beschermen

3 Land bewerken

A hoort bij .....

B hoort bij .....

C hoort bij .....

24 Bekijk de afbeeldingen. Bij welke stand hoorden deze mensen? Zet het nummer van de stand onder de juiste afbeelding.

.....

.....

25 Zet achter de volgende personen steeds bij welke stand ze hoorden. Kies uit:
eerste stand • *tweede stand* • *derde stand*.

Graaf: .....

Horige: .....

Monnik: .....

Paus: .....

Ridder: .....

Bron 4 Een afbeelding uit de middeleeuwen van de drie standen. Boven de standen is Christus getekend. Hij zegt tegen de stand links: 'jullie moeten bidden'.

26 (t) Welke drie titels horen bij de adel?

- ☐ A Graaf.
- ☐ B Hertog.
- ☐ C Horige.
- ☐ D Paus.
- ☐ E Ridder.

27 Gebruik bron 4. Zet de nummers van de standen op de juiste plaats in bron 4.

1 De geestelijkheid

2 De adel

3 De boeren

Verdiepen

Bonifatius

In de middeleeuwen verlieten de meeste monniken nooit het klooster. Ze baden, werkten, aten en sliepen er. Sommige monniken maakten wel lange reizen, zoals Bonifatius.

De vraag is:
Wat deed de monnik Bonifatius buiten het klooster?

Bron 5 De monnik Bonifatius leefde in de 8e eeuw. Hij maakte vele reizen en kwam zo ook in Friesland terecht. Het was zijn laatste reis. In Friesland werd hij vermoord door de slagen van zwaarden en bijlen. Hij probeerde zich nog te verdedigen door een bijbel voor zijn hoofd te houden. Dat is op deze afbeelding te zien.

Bron 6 Het werk van de monnik Bonifatius.

Bonifatius maakte vele reizen. Hij ging naar gebieden waar Germanen woonden. Hij reisde samen met helpers. Met zijn helpers hakte hij de oude heilige eiken van de Germanen om. Van het hout van de eiken bouwde hij kleine kerkjes. Hij legde zijn hand op het hoofd van de Germanen.

28 In Friesland leefden de Friezen. Als volk hoorden ze bij de Germanen. Ze geloofden in natuurgoden. Hoe noemden monniken zoals Bonifatius de Friezen?

- ○ A Christenen.
- ○ B Germaanse goden.
- ○ C Heidenen.
- ○ D Vrienden.

29 Gebruik bron 5. Waarom had Bonifatius een bijbel meegenomen naar de Friezen?

- ○ A In de Bijbel staan verhalen over de Germanen.
- ○ B In de Bijbel staan verhalen over het christendom.
- ○ C In de Bijbel staan verhalen over monniken.
- ○ D In de Bijbel staan verhalen over natuurgoden.

30 Gebruik bron 5 en 6. Welke drie dingen passen bij het bekeren van heidenen?

- ☐ A Een heilige eik omhakken.
- ☐ B Een kerkje bouwen in het gebied van de Germanen.
- ☐ C Een vakantiereis maken.
- ☐ D In het klooster blijven bidden.
- ☐ E Natuurgoden vereren.
- ☐ F Verhalen vertellen over Jezus.

31 Maak de zinnen kloppend.

Bonifatius werkte buiten het ..... om heidenen te ..... tot het christendom. In Friesland slaagde hij daar *wel* / *niet* in, werd toch ..... door de Friezen.

Eindopdracht

32 Hieronder zie je een aantal omschrijvingen. Onder elke omschrijving staan twee woorden. Kruis telkens het juiste woord aan. (De letters achter het antwoord horen bij vraag 33.)

a Daar geloofden Germanen in.

○ A God (A).

○ B Natuurgoden (K).

b Een man die helemaal leeft voor God en het geloof.

○ A Monnik (R).

○ B Non (U).

c Een gebouw met land bij een kerk waar nonnen of monniken wonen en werken.

○ A Boerderij (I).

○ B Klooster (K).

d De stand die hoort bij de geestelijken.

○ A Eerste stand (E).

○ B Tweede stand (O).

33 Kijk naar je antwoorden bij vraag 32.

a Schrijf de letters op die achter de aangekruiste woorden staan.

.....

b Welk woord kun je van deze letters maken?

.....

34 Hier zie je de monnik uit vraag 16 nog een keer. Schrijf drie dingen op die monniken moesten doen. Tip: lees nog eens tekst B ‘In het klooster’.

Vandaag ga ik

1 .....

2 .....

3 .....

35 In de zinnen hieronder zijn vier fouten geslopen!

a Kun jij deze fouten vinden? Onderstreep de fouten.

Rond 500 woonden er Germanen in wat nu Nederland en Duitsland is. Zij geloofden in natuurgoden. Er leefden ook christenen. De Germanen wilden de christenen bekeren. Christenen hadden kloosters. In de kloosters woonde de adel. Bij het klooster was altijd een kerk. Kloosterlingen baden en zorgden voor anderen. In de middeleeuwen hoorden zij tot de eerste stand. De koning was de hoogste geestelijke. Een boer hoorde bij de derde stand. Als hij hard werkte, kon hij opklimmen naar de eerste stand.

b Kun jij de fouten verbeteren?

.....

.....

.....

.....

.....

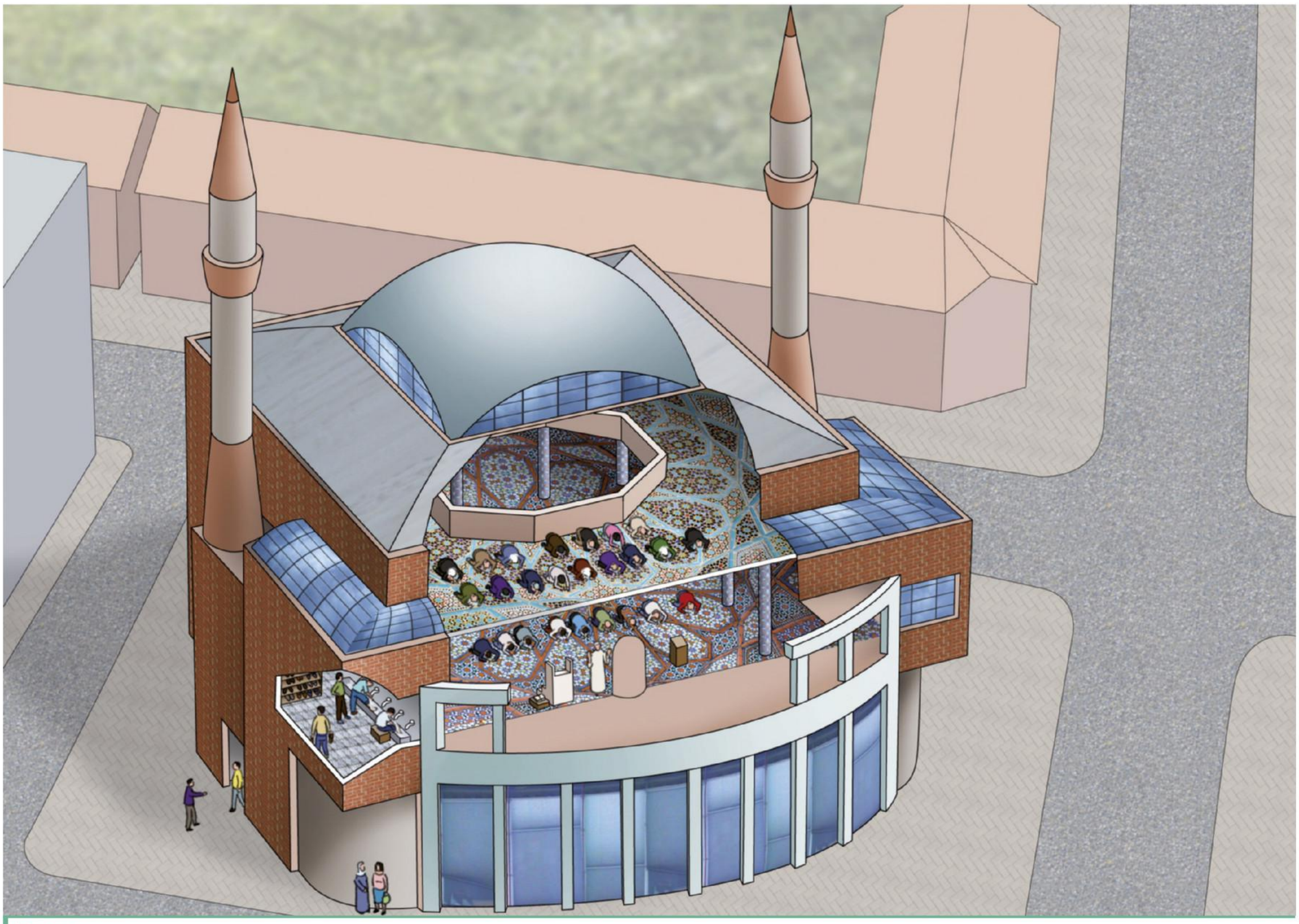
.....

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§4 Van Mohammed tot moskee

BASIS

Bron 1

Intro

‘Schiet nou op, man!’ zegt Zaki. Hij is allang klaar. Maar zijn vriend Luuk is supersloom. Hij heeft zijn handen en zijn gezicht gewassen. Nu moeten zijn voeten nog. Alles drie keer! Luuk is niet gewend het op deze manier te doen. Zaki wel, hij is moslim. De islam is zijn geloof. Hij komt elke week in deze moskee. Luuk is nieuwsgierig naar hoe de moskee er aan de binnenkant uitziet. Daarom komt hij vandaag op bezoek. Maar dat kan niet zomaar. In de moskee moet Luuk zich ook houden aan de regels. Hij moet zich eerst wassen en zijn schoenen uittrekken. ‘Heb ik het zo goed gedaan?’ vraagt Luuk. Zaki knikt. ‘Perfect. Kom!’ Samen lopen ze de moskee binnen.

De vraag van deze paragraaf is:
Wat is de islam?

1 Waar is Luuk op bezoek?

- ○ A Bij de moskee van zijn vriend Zaki.
- ○ B Bij het zwembad van zijn vriend Zaki.
- ○ C Bij zijn vriend Zaki op school.
- ○ D Bij zijn vriend Zaki thuis.

2 Wat moet Luuk doen in het verhaal? Twee antwoorden zijn goed.

- ☐ A Bidden.
- ☐ B Eten.
- ☐ C Schoenen uit.
- ☐ D Wassen.
- ☐ E Zingen.

3 Zijn de zinnen waar of niet waar?

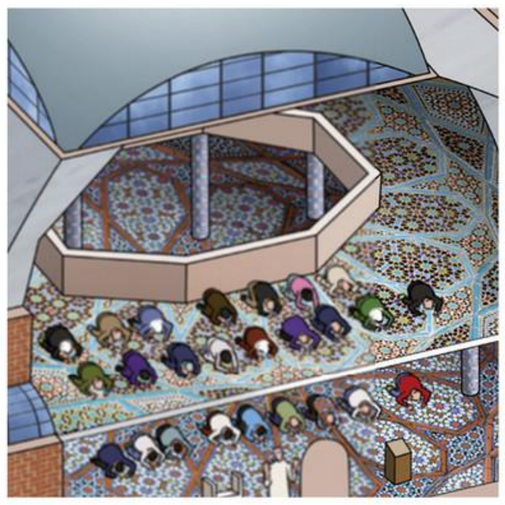
	Waar	Niet waar
Luuk gelooft in de islam.		
Zaki is een moslim.		
Een moskee is een geloof.		
Een moslim gaat naar de moskee.		

4 Hoe vaak moet Luuk zich wassen voor hij de moskee in mag?

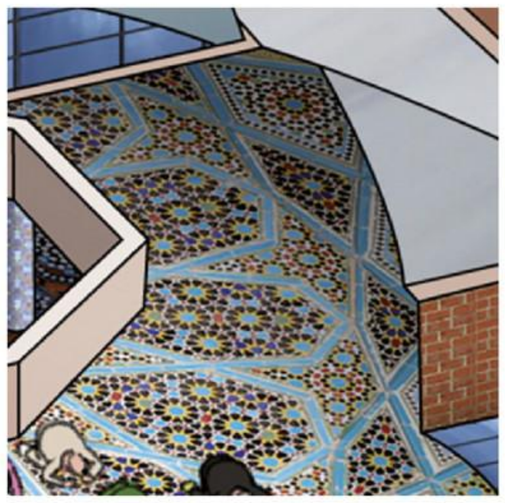
..... keer.

5 Waarom doet Luuk langer over het wassen dan Zaki? Vul de ontbrekende woorden in.
Kies uit: *islam* • *moskee* • *moslim* • *wassen*.
Luuk is niet gewend zich op deze manier te .....
. Zaki wel, hij is .....
. De ..... is zijn geloof. Hij komt elke week in deze .....
.

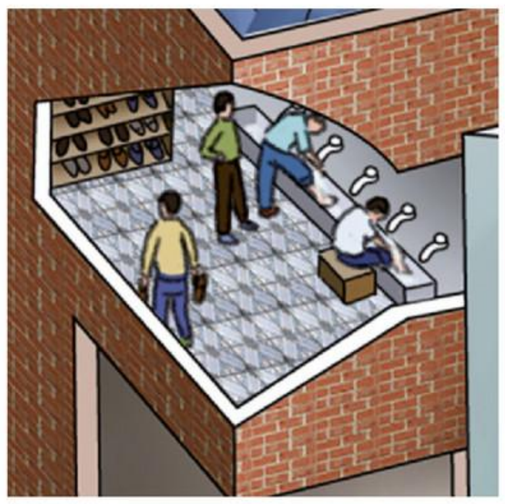
6 Gebruik bron 1 en de afbeeldingen hieronder. Wat zie je in de moskee? Schrijf het naast de afbeeldingen.

.....
.....

.....
.....

.....
.....

7 Denk je dat jij een moskee binnen mag gaan? Maak de zin af die bij jou past.

Ja, want .....
.....
.....

Nee, want .....
.....
.....

8 Gebruik bron 1. Stel, je bezoekt met je klas een moskee. Mogen de jongens en meisjes dan in één ruimte zijn?
Ik denk dat het *wel* / *niet* mag, want op bron 1 zie ik dat .....
.....

A Een ander belangrijk geloof

Leerdoel

Ik kan beschrijven wat de islam voor geloof is.

Leertekst

In de 7e eeuw ontstond in het Midden-Oosten een nieuwe godsdienst: de **islam**. Dat is net als het jodendom en het christendom een godsdienst met maar één god. Aanhangers van de islam heten **moslims**.

De islam ontstond in de stad Mekka in het huidige Saudi-Arabië. In Mekka kwamen veel wegen bij elkaar. De koopman Mohammed kwam daar in contact met joden en christenen. Dat waren mensen die geloofden in één god. Volgens Mohammed verscheen er op een nacht een engel bij hem. Die engel vertelde dat hij ook moest gaan geloven in één god: Allah. Hij kreeg de opdracht om de bevolking van Mekka te bekeren. Maar dat lukte niet. De mensen bleven geloven in hun eigen natuurgoden en joegen Mohammed zelfs weg.

In 622 vertrok Mohammed daarom naar de stad Medina. Daar lukte het wel om mensen te bekeren tot de islam. Na zijn dood verspreidden de opvolgers van Mohammed de islam verder over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Spanje. Joden en christenen hoefden zich niet te bekeren tot de islam, omdat ze in dezelfde god geloofden. Als ze hun eigen geloof hielden, moesten ze wel extra belasting betalen. Als ze moslim werden, hoefden ze deze belasting niet te betalen. Ook voor een belangrijke baan in het bestuur of het leger moest je moslim zijn.

9 (t) Wat is de islam?

- ○ A Een belangrijke man.
- ○ B Een geloof.
- ○ C Een god.
- ○ D Een moslim.

10 Vul het ontbrekende jaartal in.

De islam ontstond rond het jaar .....

11 Hoe ontstond de islam? Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- **A** Een engel verschijnt bij Mohammed en vertelt over Allah.
- **B** Eerst luistert bijna niemand naar Mohammed.
- **C** Maar dan gaan veel mensen in Allah geloven.
- **D** Mohammed begint over Allah te vertellen.

De goede volgorde is: .....

12 Om welke twee redenen is Mohammed zo belangrijk?

- ☐ A Hij kreeg de opdracht om de islam te verspreiden.
- ☐ B Hij praatte met de islam.
- ☐ C Hij vertelde de mensen dat het jodendom en het christendom niet bestaan.
- ☐ D Via een engel kreeg hij een boodschap van Allah.

13 (t) Wat zijn moslims?

- ○ A Mensen die geloven in natuurgoden.
- ○ B Mensen die in Allah geloven.
- ○ C Mensen van het christelijke geloof.
- ○ D Mensen van het joodse geloof.

14 Waarom zouden de mensen Mohammed eerst weggejaagd hebben uit Mekka?

.....

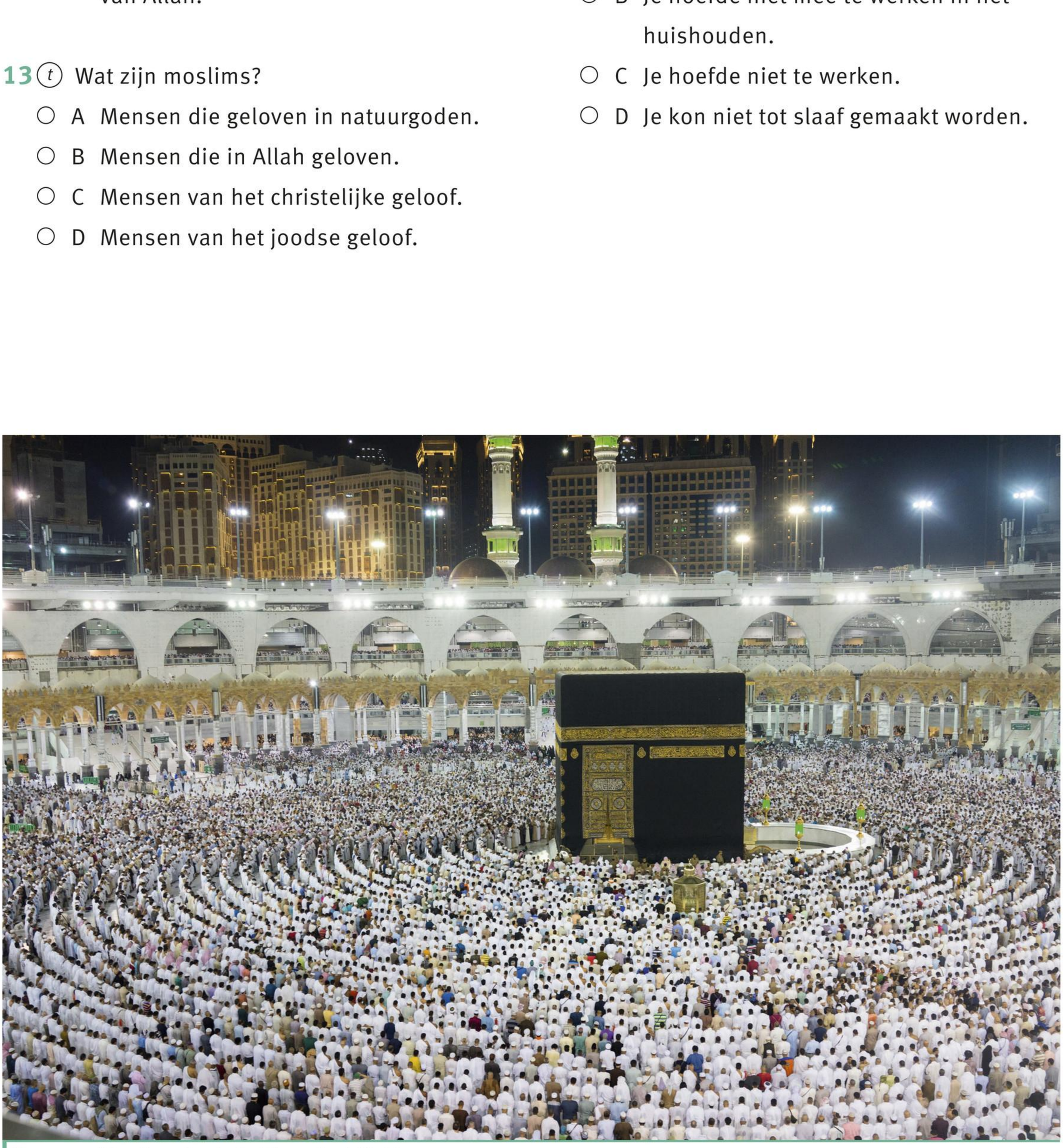
.....

.....

.....

15 Wat was een voordeel als je moslim was?

- ○ A Je hoefde minder belasting te betalen.
- ○ B Je hoefde niet mee te werken in het huishouden.
- ○ C Je hoefde niet te werken.
- ○ D Je kon niet tot slaaf gemaakt worden.

Bron 2 Moslims in de heilige stad Mekka.

B Bidden en andere plichten

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat een moskee en de Koran zijn.

Leertekst

Je kunt de islam aan een aantal punten herkennen. De belangrijkste punten zijn:

- Moslims geloven in één god en geloven dat Mohammed de laatste en belangrijkste boodschapper van God was.
- Moslims hebben een heilig boek: de **Koran**. Daarin staan de uitspraken en verhalen van Mohammed. In de Koran staan ook verhalen over andere boodschappers van God, zoals Jezus en Mozes.
- Mohammed vertelde de mensen hoe ze moesten leven. Hij zei dat je in de hemel kunt komen, als je in Allah gelooft en volgens zijn regels leeft. De belangrijkste leefregels van de islam heten de vijf zuilen.
- Eén van die regels gaat over de ramadan. Dat betekent: de heilige maand. Tijdens de ramadan mogen moslims van zonsopkomst tot zonsondergang niet eten of drinken. Dan denken ze na over wat echt belangrijk is in het leven, zoals eerlijk delen en elkaar vergeven.
- Moslims komen op vrijdagmiddag bijeen in hun gebedshuis, de **moskee**. Ze komen daar bij elkaar om samen te bidden.

16 Waar gaan mensen die in de islam geloven naartoe om te bidden?

- ○ A Naar een kerk.
- ○ B Naar een moskee.
- ○ C Naar een tempel.

17 Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *Allah* • *de Koran* • *Mohammed*.

De god in de islam heet ..... .

Het heilige boek van de islam heet ..... . Hierin staan dingen die Allah verteld heeft aan ..... .

18 Welke punten zijn belangrijk in de islam? Maak de juiste combinaties.

A De uitspraken en verhalen van Mohammed
B Er is maar één god
C Op vrijdagmiddag komen moslims samen
D Tijdens de ramadan is het voor moslims verboden

1 en dat is Allah.
2 en Allah staan in de Koran.
3 om overdag te eten en te drinken.
4 om te bidden.

A hoort bij .....
B hoort bij .....
C hoort bij .....
D hoort bij .....

19 Hoe heet de periode waarin moslims overdag niet eten of drinken?

- ○ A De Koran.
- ○ B De ramadan.
- ○ C De vijf zuilen.
- ○ D De vrijdagmiddag.

20 Hoe kunnen, volgens moslims, mensen na hun dood een plek in de hemel krijgen?

.....

.....

.....

21 Wat is het doel van de vijf zuilen?

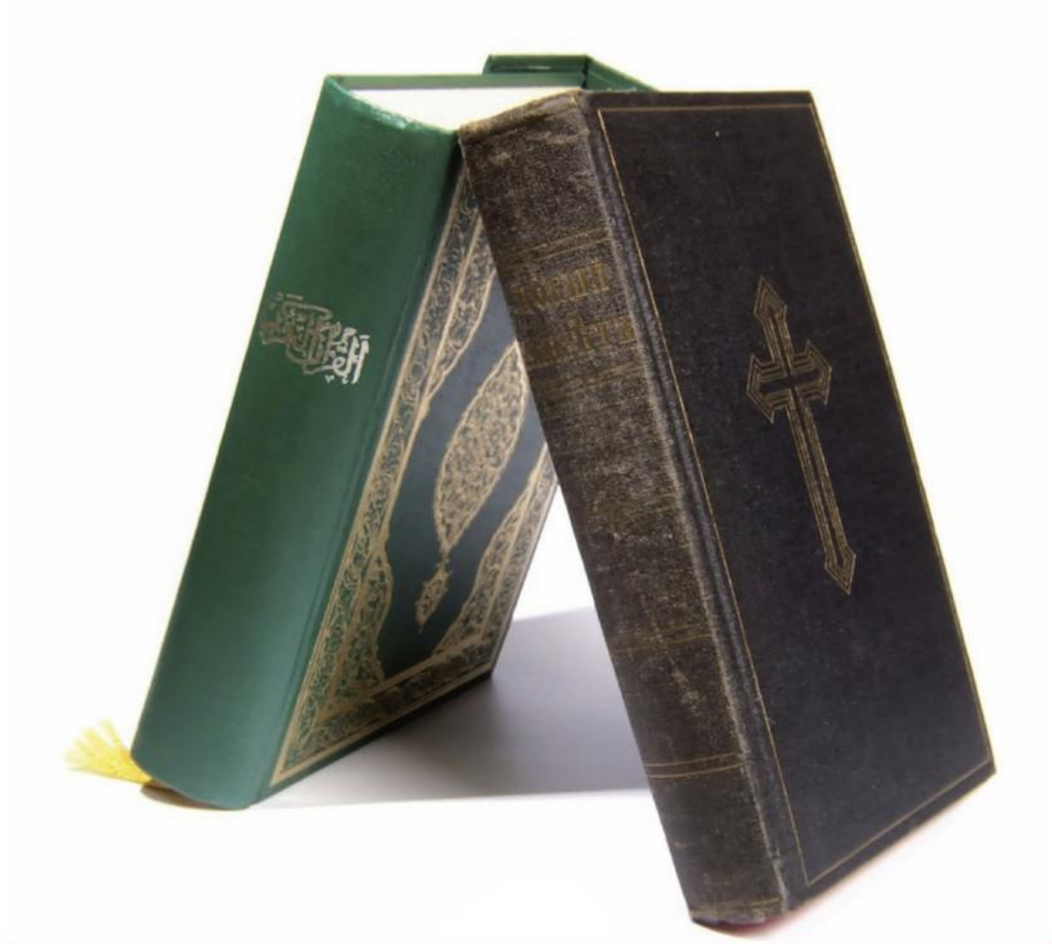
- ○ A Deze engelen vertellen dat je in Allah moet gaan geloven.
- ○ B Deze gedichten vertellen hoe Mohammed mensen bekeerde tot moslims.
- ○ C Deze leefregels vertellen hoe moslims moeten leven.
- ○ D Deze verhalen vertellen hoe Mohammed, Jezus en Mozes leefden.

22 Gebruik bron 3. Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *Bijbel* • *Koran* • *kruis*.

Op het rechterboek staat een .....

Dat boek is dus de .....

Het andere boek is mooi versierd en is de .....

Bron 3

23 Maak de juiste combinaties.

- **A** Boodschapper
- **B** Ramadan
- **C** Vijf Zuilen
- **D** Moskee
- **1** Leefregels
- **2** Mohammed
- **3** Gebedshuis
- **4** Heilige maand

A hoort bij .....

B hoort bij .....

C hoort bij .....

D hoort bij .....

C Islamitische cultuur

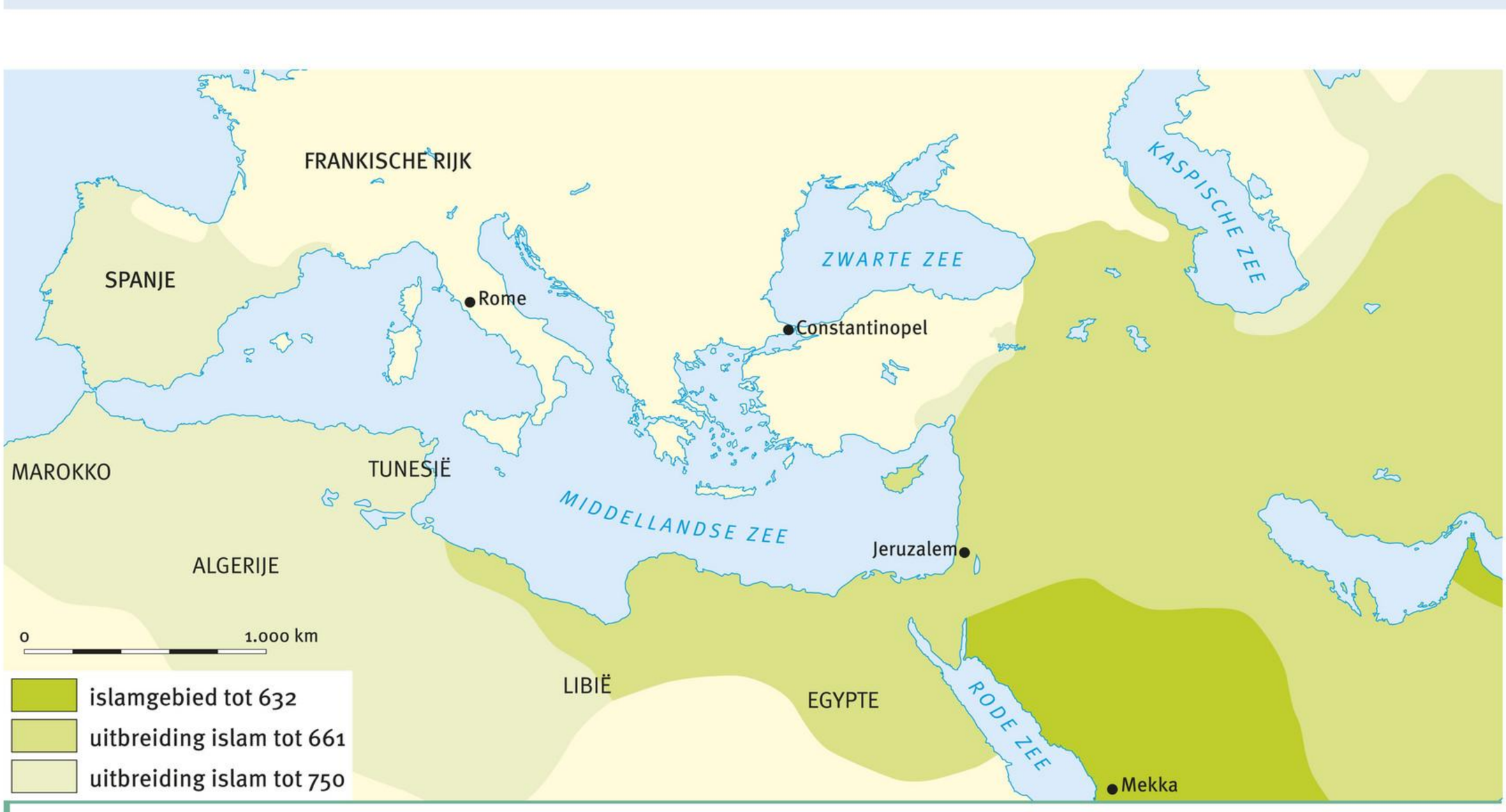
Leerdoel

Ik kan twee voorbeelden noemen van de islamitische cultuur.

Leertekst

Door de inspanningen van Mohammed en zijn volgelingen verspreidde de islam zich snel over een groot gebied. De islam en de islamitische cultuur kwamen zo ook terecht in Noord-Afrika en Spanje. Dat betekende dat er in deze gebieden ook moskeeën werden gebouwd. In andere gebouwen, zoals paleizen en badhuizen, maakten kunstenaars schilderingen en tegelvloeren die leken op de islamitische kunst uit het Midden-Oosten.

Niet alleen de kunst werd overgenomen. Geleerden uit het Midden-Oosten wisten veel meer van sterrenkunde, wiskunde en geneeskunde dan de mensen in West-Europa. Zo wisten artsen uit het Midden-Oosten al dat het hart het bloed door het lichaam pompt. Europese geleerden namen die kennis over. Andere islamitische geleerden vertaalden belangrijke oude boeken uit Griekenland in het Arabisch. Daardoor bleef deze kennis bewaard in Europa.

Bron 4

24 Gebruik bron 4.

a Over welk geloof gaat deze kaart?

.....

b Noem twee landen of gebieden waar mensen moslim werden in de middeleeuwen.

.....

.....

25 (t) Onderstreep in tekst C 'Islamitische cultuur' twee voorbeelden van Islamitische cultuur die Afrikanen en Europeanen hebben overgenomen.

26 Wat namen de Europeanen over van de moslims? Twee antwoorden zijn goed.

☐ A De kennis van geleerden.

☐ B De kunst.

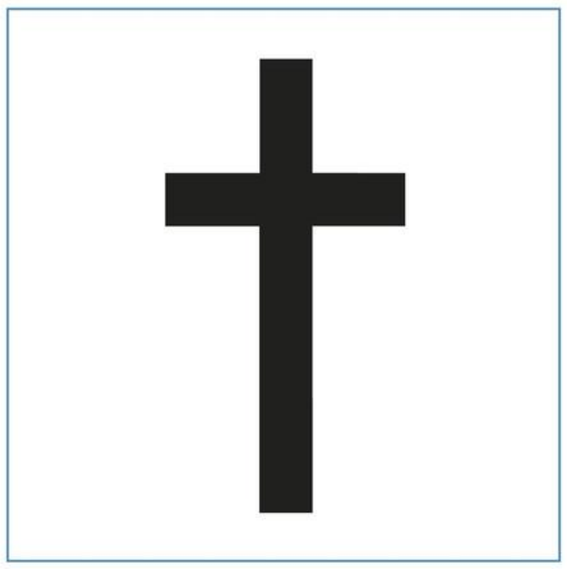
☐ C De moskee.

☐ D De paardenrennen.

☐ E Het vereren van geleerden als goden.

27 Wat hoort bij de islamitische cultuur? Zet een kruisje bij de juiste afbeeldingen.

☐

☐

☐

28 (t) Mensen in Europa namen veel gewoonten over van de moslims. Welk begrip hoort daarbij?

○ A De Arabische taal.

○ B Grieks-Romeinse cultuur.

○ C Islamitische cultuur.

○ D Midden-Oosten.

29 Waardoor bleven veel oude Griekse boeken bewaard?

.....

.....

.....

Intro

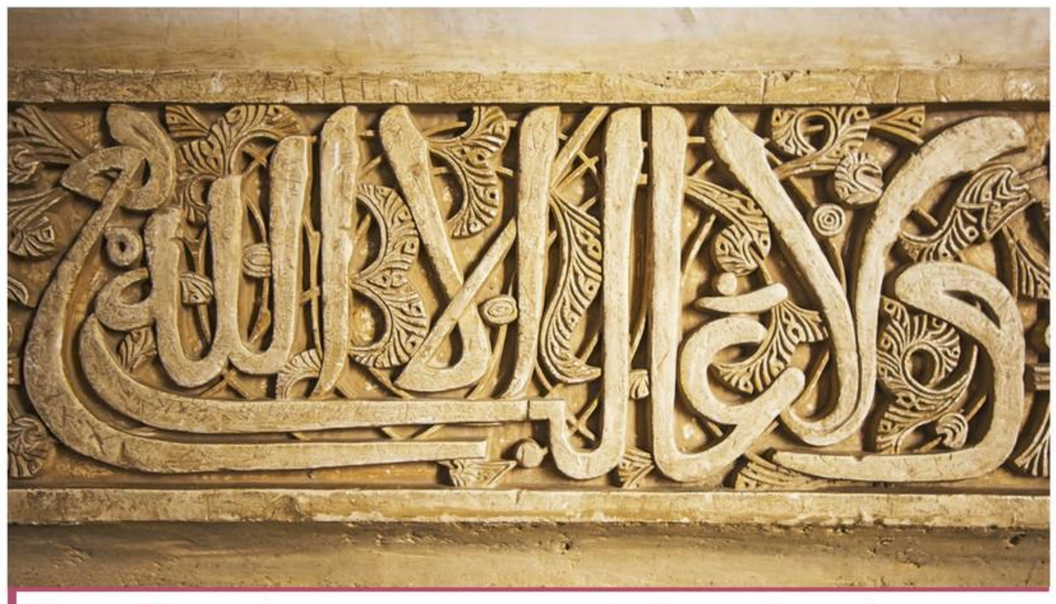
Ben jij een goede tijddetective? Zoek mee naar sporen van de islam in Spanje.
Stel, je gaat dit jaar op vakantie naar Spanje. Naar Granada. Deze stad ligt in het zuiden van Spanje. Het is er altijd prima weer. En er is ook veel te zien.
De moslims kwamen in de 8e eeuw naar Spanje. Ze bleven er zeven eeuwen. Daarna werd Spanje christelijk.
Zijn er nu nog sporen van de moslims in Spanje uit die periode?

30 Gebruik bron 5. Wat zal het Alhambra voor een gebouw zijn?

- ○ A Een klooster voor monniken.
- ○ B Een moslimpaleis.
- ○ C Een Romeinse tempel.

31 Gebruik bron 6. Tijdens je vakantie bezoek je natuurlijk het Alhambra. In het gebouw zie je deze zin op een muur. Door welke twee dingen weet je dat het over de islamitische cultuur gaat?

- ☐ A De god van de moslims heet Allah.
- ☐ B De tekst is geschreven in het Arabisch.
- ☐ C De tekst is geschreven in het Spaans.
- ☐ D De tekst is van een heiden.

Bron 6 Tekst op een muur in het Alhambra. Er staat: 'Allah is de enige veroveraar.'

32 Spanjaarden vinden het Alhambra ook nu nog heel belangrijk. Wat is daar waarschijnlijk een reden voor?

- ○ A De meeste Spanjaarden zijn islamitisch.
- ○ B Het gebouw is heel modern ingericht.
- ○ C Het gebouw past bij het christelijke Spanje van tegenwoordig.
- ○ D Het is een prachtig gebouw en trekt veel toeristen.

Bron 5 Dit gebouw heet het Alhambra. Het ligt in Granada en is gebouwd door moslims in de 14e eeuw. In het gebouw zijn de muren versierd met Arabische teksten. Veel toeristen bezoeken het gebouw.

Eindopdracht

33 Wat zou jij willen weten van een moslim? Houd een interview!

a Bedenk vijf vragen die je kunt stellen. Je kunt bijvoorbeeld denken aan de volgende onderwerpen: moskee, Allah, Mohammed, bidden en andere plichten, Mekka.

1 .....

.....

2 .....

.....

3 .....

.....

4 .....

.....

5 .....

.....

b Houd het interview. Als je zelf moslim bent, interview dan een andere moslim. Schrijf de antwoorden op.

1 .....

.....

2 .....

.....

3 .....

.....

4 .....

.....

5 .....

.....

c Welk antwoord valt je het meest op? Waarom?

.....

.....

.....

34 Maak een tekening waarin je twee plichten van moslims afbeeldt.

35 In de woorden hieronder staan de letters op de verkeerde plek. Schrijf jij ze goed? De woorden horen allemaal bij de godsdienst van de islam.

Emsoke: .....

Lahla: .....

Omedhmam: .....

Nokar: .....

Danarma: .....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§5 Samenvatten

Paragraaf 2

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen om welke drie redenen er een einde kwam aan het Romeinse Rijk.
- Ik kan uitleggen hoe mensen op het land leefden.
- Ik kan uitleggen waarom boeren bescherming zochten bij een heer.

1 Wat waren drie oorzaken van de val van het Romeinse Rijk?

☐ A Als er een nieuwe keizer gekozen moest worden, vochten de Romeinen met elkaar.

☐ B De Germanen zochten in Rome een nieuwe keizer.

☐ C De keizer van het Oost-Romeinse Rijk werd afgezet.

☐ D Germaanse volken vielen het West-Romeinse Rijk binnen.

☐ E Het leger was te klein om de lange grenzen van het rijk goed te bewaken.

2 Hoe leefden de mensen in de middeleeuwen op het platteland? Streep de foute woorden door.

Op het platteland leefden de mensen van de opbrengst van het land en de dieren die ze hielden. Het was een *makkelijk* / *zwaar* leven. Boeren moesten heel hard werken en hadden *net genoeg* / *voldoende* te eten.

3 Waarom gingen mensen rond 500 op het platteland wonen? Vul de juiste woorden in.

Kies uit: *bescherming* • *handelen* • *heer* • *horige* • *landbouw* • *onveilig* • *steden* • *wegen*.

Door het uiteenvallen van het West-Romeinse Rijk werd het ..... en werden ..... niet meer onderhouden. Daardoor was het moeilijker om te ..... en verdwenen ook de ..... Mensen zochten ..... bij versterkte boerderijen op het platteland. Ze woonden voortaan op het land van een ..... Ze werden ..... en leefden van de ..... .

Paragraaf 3

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen dat het christendom steeds belangrijker werd.
- Ik kan uitleggen wat er in kloosters gebeurde.
- Ik kan uitleggen welke drie standen in de middeleeuwen leefden en wat zij deden.

4 Leg uit dat het christendom steeds belangrijker werd. Vul de juiste woorden in.

Rond 500 geloofden veel Germanen in .....goden. Monniken stichtten ..... Ze wilden mensen bekeren tot het ..... Het bekeren van de Germanen was moeilijk. De kerk koppelde daarom sommige ..... gewoonten aan ..... gebruiken.

5 Hoe zag het leven van monniken er meestal uit? Geef vier voorbeelden.

1 .....

2 .....

3 .....

4 .....

6 Beschrijf de drie standen die in de middeleeuwse samenleving bestonden en schrijf ook de taak op.

De eerste stand bestond uit .....

Hun taak was .....

De tweede stand bestond uit .....

...... Hun taak was .....

.....

en laagste stand hoorden de .....

Hun taak was .....

Paragraaf 4

Leerdoelen

- Ik kan beschrijven wat de islam voor geloof is.
- Ik kan uitleggen wat een moskee en de Koran zijn.
- Ik kan twee voorbeelden noemen van de islamitische cultuur.

7 Leg uit wat voor geloof de islam is. Vul de juiste woorden in.

In de 7e eeuw kreeg Mohammed een boodschap: hij moest in één god geloven, namelijk ..... In de stad ..... hadden de mensen eerst geen interesse in het verhaal van Mohammed. In 622 vertrok Mohammed naar de stad ..... Daar bekeerden veel mensen zich tot de islam. Ze werden ..... Mohammed en zijn opvolgers ..... veel gebieden. Joden en christenen die zich niet bekeerden, moesten extra ..... betalen en mochten geen ..... worden.

8 Noem vier punten van de islam.

1 .....

.....

2 .....

.....

3 .....

.....

4 .....

.....

9 Noem twee voorbeelden van de islamitische cultuur.

1 .....

.....

2 .....

.....

Vaardigheid

Leerdoel

- Ik kan herkennen wat er in een bepaalde tijd verandert en wat hetzelfde blijft.

10 Welke twee veranderingen vonden plaats in de tijd van monniken en ridders?

☐ A Boeren moesten zelf spullen en gereedschappen gaan maken.

☐ B De mensen gingen in een natuurgodsdienst geloven.

☐ C De Romeinen brachten nieuwe spullen mee.

☐ D De steden ontstonden, de mensen trokken weg van het platteland.

☐ E Er werd bijna niet meer met geld betaald.

§6 Afsluiting

Oefenen voor de toets

1 Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

A Christenen reizen door de gebieden van de Germanen en vertellen over Jezus.

B De islamitische cultuur komt ook terecht in Noord-Afrika en Spanje.

C Het Romeinse Rijk valt uiteen in een oostelijk en een westelijk deel.

D Mohammed verspreidt de islam.

De goede volgorde is: .....

2 Maak de juiste combinaties.

A Adel

B Horige

C Monnik

D Paus

1 Een boer zonder land die voor een heer werkt

2 Groep mensen die de andere standen moet beschermen

3 Hoogste bestuurder van de kerk

4 Woont in een klooster

A hoort bij .....

B hoort bij .....

C hoort bij .....

D hoort bij .....

3 Hoe was het leven op het platteland? Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *heer* • *horigen* • *klussen* • *oogst* • *versterkte boerderij*.

De ..... was de belangrijkste persoon op het platteland. Hij had een ...... De meeste boeren die op het land werkten, waren ...... Ze betaalden een deel van de ..... aan de heer. Ook moesten ze ..... voor de heer doen.

4 Streep de foute woorden door.

De tijd vóór de middeleeuwen noemen we de *oudheid* / *prehistorie*.

Toen het Romeinse Rijk verdween, werd het steeds *veiliger* / *onveiliger* in Europa.

Horigen kregen bescherming van hun heer. Zij waren *wel* / *niet* vrij.

Steeds *meer* / *minder* mensen werden christen in de middeleeuwen.

De christelijke kerk nam *wel* / *geen* heidense gewoonten over.

Mohammed moest van Allah de mensen over *de islam* / *het christendom* vertellen.

5 Bij welke stand hoorden de volgende personen? Kies uit: *eerste stand* • *tweede stand* • *derde stand*.

Horige: .....

Koning: .....

Paus: .....

Ridder: .....

Boer: .....

6 Bekijk de tijdbalk.

a In welk jaar begon de tijd van monniken en ridders?

.....

b Hoe noemen we deze tijd ook wel?

.....

c Hoeveel jaar duurde de tijd van monniken en ridders?

.....

7 Vul het schema over het christendom en de islam in. Gebruik ook paragraaf 4B van hoofdstuk 2. Kies uit: *1e eeuw* • *7e eeuw* • *Bijbel* • *kerk* • *Koran* • *moskee* • *tien geboden* • *vijf zuilen*.

	Christendom	Islam
Ontstaan in		
Gebedshuis		
Leefregels		
Heilig boek		

8 Gebruik de bron. Welke taak hadden deze mensen?

1 .....

2 .....

.....

3 .....

.....

1

2

3

9 Gebruik de bron. Bij welke stand hoorden deze mensen? Zet het nummer van de stand onder de juiste afbeelding.

.....

.....

.....

10 Welke twee veranderingen vonden plaats in de tijd van monniken en ridders?

☐ A De bevolking raakte verdeeld in standen.

☐ B De handel over grote afstanden nam toe.

☐ C De islam ontstond.

☐ D De kloosters verdwenen.

☐ E De steden groeiden heel hard.

Begrippen

Paragraaf 2

middeleeuwen

De periode van 500 tot 1500 n.C.

heer

Een machtige boer die veel grond bezat. Hij was de baas van een grote, versterkte boerderij.

horige

Boer zonder eigen grond, die moest werken voor een heer en niet vrij was.

Paragraaf 3

heiden

Zo noemden christenen iemand die in natuurgoden en natuurkrachten geloofde.

bekeren

Mensen overhalen om christen te worden.

monnik

Iemand die zich in zijn leven vooral bezighoudt met zijn geloof en die in een klooster leeft.

klooster

Gebouw waar monniken of nonnen volgens strenge regels leven.

stand

Een groep mensen die volgens de middeleeuwers een eigen taak had. Er waren drie standen: de geestelijken, de adel en de boeren.

geestelijke

Iemand in dienst van de kerk, zoals de paus, priesters, monniken en nonnen. Geestelijken vormden de eerste stand.

paus

De hoogste bestuurder van de christelijke kerk.

adel

Groep mensen die de geestelijken en boeren moest beschermen. De adel vormde de tweede stand.

Tijdbalk

3000 v.C.

Paragraaf 4

islam

Een godsdienst waarbij mensen geloven in één god: Allah.

moslim

Aanhanger van de islam, volgeling van Mohammed.

Koran

Het heilige boek van de islam.

moskee

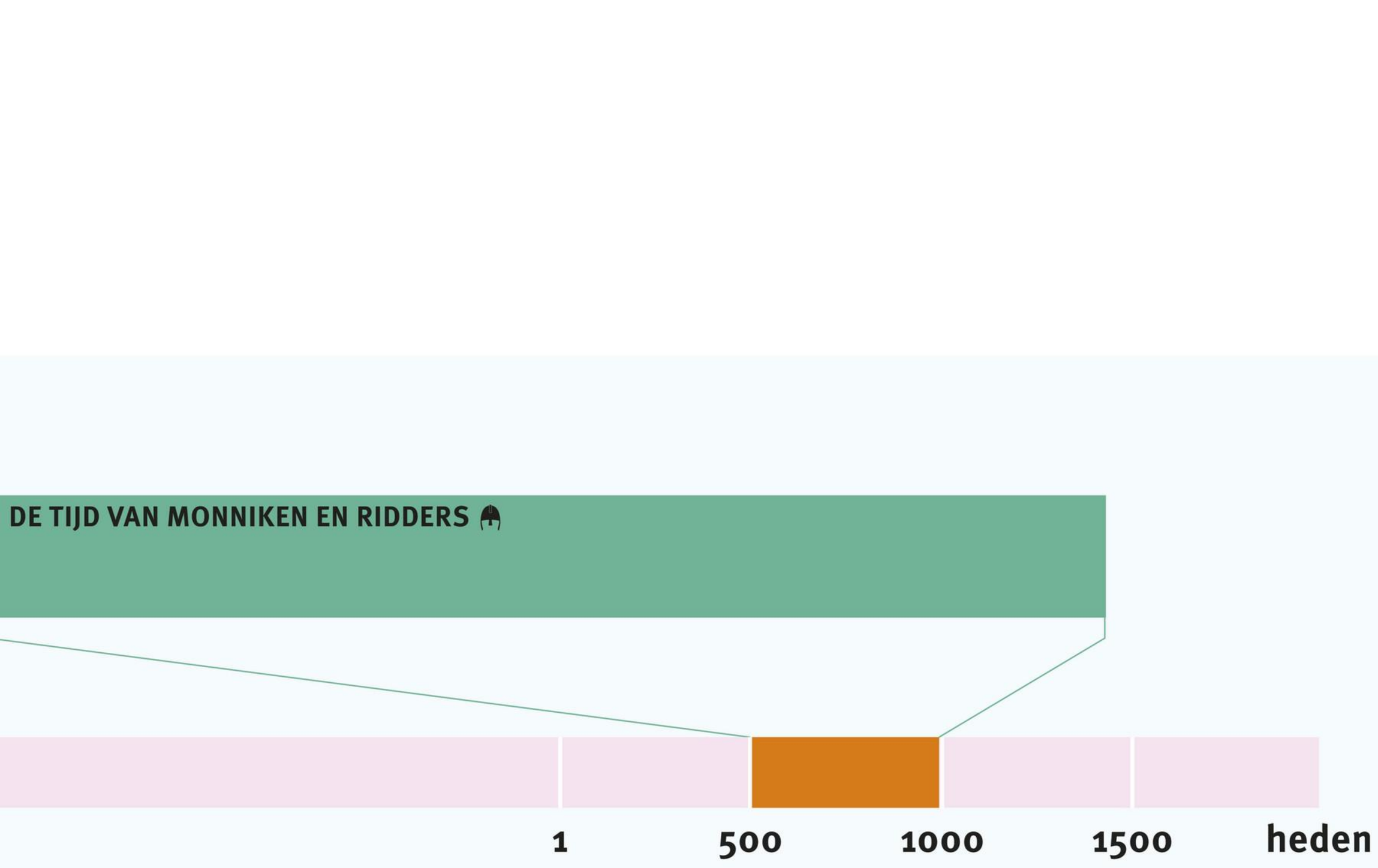
Gebouw waar moslims samenkomen om te bidden.

(v) **veranderingen**

Dingen die anders worden, die niet hetzelfde blijven.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

DE TIJD VAN MONNIKEN EN RIDDERS

Register

A

adel 106, 124
ambacht 26, 45

B

bekeren 102, 124
beroepsleger 52, 84
bestuur 26, 45
Bijbel 74, 85
bondgenoot 52, 84
bron 7, 18, 45
burger 62, 84
burgerrecht 64, 84

C

christendom 72, 85
cultuur 54, 84

D

democratie 62, 84

E

eeuw 56, 85

F

farao 36, 45

G

geestelijke 106, 124
geschiedenis 7
Germanen 54, 84
Grieks-Romeinse cultuur 66, 84

H

handel 26, 45
heer 94, 124
heiden 102, 124
historie 16, 44
horige 94, 124

I

islam 112, 125

J

jaartelling 56, 85
jager-verzamelaar 14, 44
jodendom 72, 85

K

keizer 62, 84
kerk 74, 85
klooster 104, 124
Koran 114, 125

L

landbouw 22, 45

M

middeleeuwen 90, 124
moderne mens 12, 44
monnik 104, 124
moskee 114, 125
moslim 112, 125
mummie 34, 45

N

natuurgodsdienst 32, 45

O

oudheid 50, 84
overblijfsel 18, 45

P

paus 106, 124
piramide 36, 45
prehistorie 16, 44
priester 32, 45

R

Romeinse Rijk 50, 84
schrift 16, 44

S

slaaf 26, 45
sociale verschillen 24, 45
stand 106, 124

V

veranderingen 96, 125

Colofon

ONTWERP OMSLAG

Studio Struis

ONTWERP BINNENWERK

Studio Struis

OPMAAK

Crius Group

CARTOGRAFIE

Van Oort redactie en kartografie, Almere

BUREAUREDACTIE

Nelly van de Mortel, Deurne

BEELDVERWERVING

Beeldbalie, Utrecht

OVER HET OMSLAG

Misschien maak jij elke dag wel een selfie en deel je je portret daarna op social media. Jij bepaalt dan hoe je jezelf laat zien aan anderen. In het verleden maakten mensen lange tijd geen of weinig portretten: de meeste mensen waren daarvoor te arm. Ook vonden bijvoorbeeld mensen in de middeleeuwen zichzelf en hun bestaan op aarde niet zo belangrijk. Het portret op de voorkant laat zien dat dat veranderde. Deze vrouw wilde zichzelf wel laten zien. Haar kleding vertelt dat ze welvarend was en haar blik is zelfbewust. Het is onbekend wie ze is. Misschien is ze de echtgenote van de schilder Rogier van der Weyden, die het portret rond 1440 schilderde.

BRONVERMELDING

Omslag

Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlijn

Binnenwerk

© Noordhoff Uitgevers B.V., Groningen/Houten | Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht: p. 44; 123rf: p. 115; AKG Images: p. 37; Bibliotheek van Wageningen: p. 101; Bridgeman Art Library: p. 51, 65, 67, 97, 103; Corbis/ Hollandse Hoogte, Amsterdam: p. 63, 75; ANP/EPA/Olivier Papegnies, p. 6; Erik Eshuis: p. 71, 73; Ernst van Oort: p. 9, 23, 47, 82, 87, 91, 116; Getty Images, Paul Hanny / Gamma: p. 17; Getty Images: p. 19, 27, 33, 42, 43; Herman Sittrop: p. 19, 25, 27, 28, 29, 31, 39, 44, 65, 84, 98, 124; Istock: p. 33; Noord Brabantsmuseum, 's-Hertogenbosch: p. 75; onbekend: p. 35, 93, 105, 123; Openluchtmuseum Arnhem: p. 18; Paul Becx: p. 65, 117; Pegg Busman: p. 34; pubiek domein: p. 77; publiek domein: p. 7, 88, 107, 108; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden: p. 68; Scala Archives: p. 65, 70, 71, 75, 78; Shutterstock: p. 15, 38, 66, 113, 117, 118; Survival International, Gustav Politis: p. 15; Vincent van Zeijst: p. 59; Wim Euverman: p. 8, 10, 15, 30, 44, 46, 47, 48, 53, 58, 59, 60, 61, 62, 73, 86, 87, 95, 100, 105, 107, 109, 110, 117; Wolters-Noordhoff, collectie Isings: p. , 20, 21

ISBN 978 94 020 7311 9

Release 5.1, eerste oplage

MALMBERG

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

© Malmberg, 's-Hertogenbosch

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

MAX

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

AUTEURS

Pia Fruytier

Greetje Ligthart

Barbara Peters

EINDREDACTIE

Wieke Schrover

MET MEDEWERKING VAN

Jochem Bootsma

Arne van Wielink

Release 5.1

ISBN 978 94 020 7311 9

598921-01

MALMBERG